A CRITICAL ESSAY

ON

THE PALESTINIAN TARGUM

TO THE

PENTATEUCH

BY

DR. CH. HELLER

A Reprint from the Hebrew Weekly

"HAIBRI"

New York — 1921

ALPHA PRESS
479
NEW YORK

PREFATORY NOTE

(Translated from the Hebrew prefatory note).

This essay was written while I was in Hommel among the refugees, who left kith and kin, hearth and home to escape the ravages of the war.

Under such conditions it was impossible for me to get access to many books dealing with the present subject. It was only during a previous sojourn in Peterburg that I had consulted several of its libraries and especially the library of the Asiatic Museum. Since the cessation of hostilities and the reopening of communications, I learned that some points touched upon in this article have already been treated by other scholars; nevertheless this does not affect my contribution. The careful reader will readily discern the difference in the point of view.

For the sake of brevity many an important point which otherwise deserves special and lengthy treatment has been condensed into the form of a note. There is, however, one point which is the direct result of some of my notes and which

bears upon the study of Biblical Exegesis that I feel impelled to emphasize strongly here.

We all know what an important branch of Biblical science the study of the Hebrew original in the light of the ancient Versions has become of late. It has become the fashion to search the Versions for anything that looks like a variant with a view of establishing different readings in the original. Many editions of the Hebrew Bible have appeared accompanied by *variae lectiones* and many books and monographs on this subject have been issued from the press—all having the outward impress of science, so to speak. These have found a considerable following, for the name science has a charm of its own which sometimes blinds men to the truth and leads them astray.

Now, some of my notes are directed against this mechanical method of Biblical research, and point out the errors into which some scholars—not mentioned by name—have fallen.

Some scholars, e. g., assert with definite assurance that Gen. 18, 17, "Shall I hide from Abraham" in the versions which the authors of the Septuaginta and the Peshitta had before them read: "Shall I hide from Abraham my servant" because the word "servant" is added in these versions. The fact, however, is that the

addition is only a gloss due to well known and commonly accepted exegetical traditions. (*See Note* 7).

Similarly in the verse "Take a jar" (*Ex.* 16, 33) some scholars read "Take a golden jar" because Septuaginta reads so. Tey consider it an actual variant whereas the fact is that the Septuaginta only added the word for the sake of clearness as can be seen from the Mekilta. (*See Note* 21).

Again some scholars, basing themselves on the Septuaginta, read (2 *Kings* 8, 26) "and his mother's name was Athaliah the daughter of Ahab" instead of "the daughter of Omri" and believe that the Septuaginta had another version before it, whereas it is only a conscious emendation of the translator in order to avoid a seeming contradiction between this verse and verse 18 of the same chapter; the Peshitta, however, found another way of reconciling the contradiction. (*See Note* 38).

Another instance is the one I pointed out in note 16 that the Peshitta often translates a word beginning with ל as if it were preceded by the word לא This principle does away with many so-called variants.

Above all we must bear in mind this: Since we find in ancient versions readings which at

first sight suggest genuine variants and yet we find the same readings suggested or embodied in one of the commentaries which could by no means be said to have seen any but the Masoretic text—this fact alone is sufficient to overthrow the theory of the existence of a different text than the accepted one. On the contrary, it proves all the stronger the validity of our text.

Take, for instance, verse 9 in the 31st chapter of Isaiah וחתו מנס שריו "and his princes shall be dismayed at the ensign." Some scholars assume that the original reading was וחתו ממנוס שריו because Symmachus translates the passage as if it read ממנוס. But Rabbi Joseph Karo who certainly knew nothing of Symmachus and had no other text than ours renders the passages the same as Symmachus. (*See Note* 16).

Or, again, consider the argument that Gen 13, 6, read אלון רם "a high terebinth" instead of אלון מורה because the Septuaginta translates it in this sense. But I have shown (*note* 14) that some obscure teacher in Galicia who probably never heard of the Septuaginta renders the passage in the same way. (*See also notes* 9, 13, 31, 36, 40).

In the introduction to my edition of the Peshitta in Hebrew characters, which is ready for the press, I have devoted a chapter to the discussion of this particular phase of the problem.

עמוד	שורה	
45	3	„דמתרגמינן מותק טוריא". בערוך הקצר כ"י מינכן מובא בספרו של פערלעס Beitraege 1884 · עמ' 76, כתוב „מפרק הרים תרג' מוותק טוריא" כמו שהעתיק רבנו יונה. אמנם אין זה סתירה כלל, כמובן, לגוף ההערה שיש „מתרגמינן" פירושו שכן נמצא בספרות התלמודית. ובזכרוני כעת עוד שתי דוגמאות: ילקוט מלכים (רמז ר"ז) וארץ רפאים תפיל מתרגמינן וארעא תפקידיה תפלט ואינו בתרגום אבל נמצא בירושלמי (ברכות ה', ב'; תענית א', א'). בךא"ש במסכת יומא בפרק יום הכפורים (סוי' ט') דכתיב (ישעיהו כ"ד) באורים כבדו ה' ומתרגמינן בפנסיא יקרון ולפנינו בתרגום לא נמצא זה ואיתא בפסיקתא דר"כ פיסקא קומי אורי.
48	14	„של" צ"ל שד.
54	23	„יש אן" צ"ל יש כאן. אמנם מה שכתבתי כי בתרגום ירושלמי מתורגם שפת—גב, אין זה כלום וגם נמצא גיף בהרבה מקומות בתרגום ירושלמי, עיין כ"י פארים שמות י"ד ב', ט' ל', וכן העיר מר משה סילבר מתרגום ירושלמי לפנינו בשמות (ט"ו ט', י"ח) ובמדבר (י"ב, ט"ז) אבל לעצם הדבר אין להוכיח כלל ממקום זה לבד שמחבר סדר טהרות ראה את התרגום הירושלמי ואפשר גם ששמע הדבר כמו שהבאתי משו"ת הגאונים ועיין בראש הערה 44.
56	27	„נד מים רוקבא", צ"ל נד — רוקבא, והנה גם בפשיטא מתורגם בכל המקומות שכתוב נד — „איך דבזקא" ועיין אבות דרבי נתן (פ' ל"ג) לא נעבור עד שיעשו לפנינו נאדות"... שנאמר נצבו כמו נד נוזלים.

ובכתב־יד שני „ת"י"; בדפוס זה כך ובדפוס שני להיפך. לפרוט כל זה היא מלאכה מטרידה מאד ואינה שוה בהפסד הזמן והמקום.

הומל, מרחשון, תרע"ז.

תקונים והשמטות

עמוד	שורה	
6	25	„שראיתי" צ"ל שהראיתי.
9	2	„לפי", צ"ל לפני.
"	10	„ליתא", ואָמנם איתא בתרגום ירושלמי כ"י פארים.
15	24	„קטים", בת' יונתן הוצאת גינזבורגר כתוב קטים ונרשם שם מכ"י לקיט, וכן הוא לפנינו בנדפס. ואפשר שהיה כתוב ביונתן טרפא דזיתא „קטיל", והמתרגם הליט בזה הגדה ידועה ושגורה, שהיונה בטרפה את העלה השחיתה גם את הזית כולו, המובאה בהרבה מקומות במדרש (ב"ר ל"ג, ו'; ויק"ר ל"א, י'; שהש"ר א' סי' ט"ו ועוד) „מהו טרף קטיל כד"א (בראי ל"ו) טרף טורף יוסף אָמר רבי ברכיה אלו לא קטלתיה אילן רב הוה מתעבדא" וממלת קטיל נשתרבב ל„קטים" ול„לקיט".
18	4, 5	„ותרגום יונתן מינבול... בנוסח אחר ראיתי תרגום רב יוסף". התשב"ץ בפירושו אוהב משפט באיוב שם (מ"ב, ח') העתיק תרגום סתם „עוד יש לפרש נבלת לשון השפלה ובזיון... וכן פרשוהו במדרש והביאו לו דומה מן התרגום ואביה ירק ירק בפניה מנבל נבל באפיה".
21	16	„הקודמים" צ"ל הקדמונים.
24	3	„בנטשא" צ"ל בגטשא.
34	17	וא"ר צ"ל יא"ר.
42	18	„מצדדה" צ"ל מצדד.

ונטה לפעמים מלשונם, כמו בצד 20 : „מתרגמינן ויתחפש באפר (מ"א כ׳, ל"ח) ואשתני במעפרא" ולפנינו בתרגום: „וכריך במעפרא".

ועיין צד 19 : „ויש מפרשים והזונות רחצו (שם כ"ב, ל"ח) כלי זיין". ובאמת כן הוא בתרגום במקומו: „ומני זיינא". ואולי היה הנוסח שונה כמו שהארכנו לעיל. ועיין גם כן „מחברת מנחם" (צד 79) „והזונות רחצו, על אזנך (דברים כ"ג, י"ד), לפי ענינם נראה, כי כלי מלחמה וכלי מרכבה המה, ונמצא כמוהו בלשון ארמית תקון זין דגבר (דברים כ"ב, ה׳), כאן זינך (בראשית, כ"ז, ב׳) וכהנה רבות" — ואת התרגום במקומו לא הביא.

ואם צודקים אנחנו בהשערתנו, תסור מאליה השאלה שעמדנו עליה. כי כידוע העתיק הערוך הרבה דברים מפירושי הגאונים והם השתמשו בתרגום רב יוסף, כמו שנראה בפירוש לטהרות והיה כתוב בערוך ר"ת „תר״י", כלומר: תרגום רב יוסף וטעו המעתיקים לפרש „תרגום ירושלמי", ואחר כך קצרו יותר וכתבו „ת״י" ובשביל זה בא כל הערבוב והבלבול.

וגם בלאו הכי די להמעיין להעיף עין על פני הערוך השלם ויראה שנויים למכביר בשמות התרגומים בין דפוסים וכתבי יד שונים, בכתב־יד אחד כתוב תרגום סתם

לכתוב מכנים כנאד מי חים אלא כונס לשון אוסף וצובר הוא וכן (יהושע ג׳) קמו נד אחד ויעמדו נד אחד". אולם במכילתא כתוב: „מה נוד צרור ועומד כך מצרים צרורים ועומדים". ועיין בתרגום בתהלים שם: כונס כנד דמכנים איך זיקא", ושם (תהלים ע"ח, י"ג): „ויצב מים כמו נד ואוקים מים צרירין היך זיקא", ובתרגום יהושע: „קמו נד מים רוקבא, שפירושו חמת מים".

וקרוב הדבר, שגם במקום הנזכר בפירוש סדר טהרות תרגום סתם — הכוונה לתרגום זה של רב יוסף. עיין צד 24: „כדכתיב (שופטים, ג׳, כ״ד) בחדר המקרה ומתרג׳ בית קיטא״. ובצד 26 כתוב „הדר המקרה כמתרגם רב יוסף בית קיטא״, ועיין צד 35: „נצבו כמו נד 46) תרגום זיקא״, ולפנינו בתרגום אונקלס „קמו כשור״ וביונתן „קמו להון צרירין הי כזיקין״. ואפשר שהיה בתרגום רב יוסף כמו שהעתיק. ורוב הדברים שמביא מתרגום סתם או מתרגום רב יוסף הכתובים לפנינו בתרגום הוא גם כן מן הטעם האמור, שגם רב יוסף לקח משם, אך ששנה

ומקובלים, או שהיו כתובים ומפורשים יותר במקום אחר ולפנינו חסרו. ואדרבה ידוע, שלא היתה בידנו כל התורה שבעל פה, כי אז עמדנו על כמה וכמה דברים כתומים בתרגומים שהתרתם האחת היא רק על דרך זה, אבל, לדאבוננו חלק מסוים של התורה שבעל פה לא נכתב כלל. עיין תשובת רב האי גאון בשערי תשובה (סי׳ כ׳) דע כי מימות משה רבנו עד הלל הזקן היו שש מאות סדרי משנה ומן הלל ואילך נתמעט ונתמסכן העולם וחלשה כבודה של תורה ולא תקנו מהלל ושמאי אלא ששה סדרים בלבד. וכן הוא שם (סי׳ קפ״ז). ועיין ש״ס חגיגה (י״ד) ומגילה כ״א), גם חלק התורה שבעל פה שנכתבה אבד לנו בימי טלטולנו ונודנו. והנה עובדה זו של חבקוק מפורשת בילקוט במקומו בשם שוחר טוב.

46) בערוך ערך זק ג׳, כתב: „כמו נד תרגום ירושלמי זיקא״. וטעות סופר היא, שהרי בודאי העתיק מכאן כדרכו וכאן כתוב סתם. ועיין רש״י „כמו נד כתרגומו כשור כחומה נד לשון צבור וכנוס כמו (ישעיהו י״ז) נד קציר ביום נחלה (עיין רש״י שם) כונס כנד (תהלים ל״ג) לא כתוב כנאד אלא כנד, ואילו היה כנד כמו כנאד וכונס לשון הכנסת היה לו

ושרת רוח וכו׳ וקרוב שהוא גליון בלשון פרקי דר״א מאחד התלמידים לסייע שכן תרגם אונקלס ולא נמצא עוד זכרון תרגום אונקלס בפרקי דר״א במקום אחר״.

הרב ר״צ חיות באמרי בינה (ד׳ י״ז) הביא בשם החכם צונץ, שבתנחומא פ׳ פקודי נזכר תרגום ירושלמי: „וכן אמר דוד, ירושלים הבנויה כעיר שחברה לה יחדו, כלומר, כעיר שבנה יה, ותרגום הירושלמי דמתבניא ברקיע בקרתא לאתחברא כחדא בארעא ונשבע ששכינתו לא יכנס בשל מעלה עד שיבנה של מטה״. והוא כותב שאפשר, כי זוהי הוספה מזמן אחרון על הגליון, כמו שנמצא במדרש זה מאמר מר׳ שרירא גאון ומר׳ משה הדרשן. ורגלים להשערה זו, שגם בבבלי תענית (ד.) נמצאת אותה דרשה שבתנחומא מבלי הזכר כלל את התרגום.

במדרש רבה (פ״ט אות י״ט): „מזי רעב נגד וצבתה בטנה, שכן תרגום אונקלס נפיחי כפן״. אך ידוע, כי מדרש במדבר הוא מאוחר מאד.

ותרגום רב יוסף אבד לנו, ואפשר שבידי הגאונים עוד היה. ואמנם לא מצינו בכל פירוש סדר טהרות שיזכרו תרגום אונקלס, תרגום יונתן או תרגום ירושלמי, רק הלשון שם: ותרגום, ומתרגמינן, ומתרגם רב יוסף. ומה שכתוב פעם אחת במכשירין (א׳, ד׳) "על גף פי׳ שפת הים תרגום כיף ימא ותרגום א״י גף ימא״ נראה להדיא שטעות יש אז, כי בתרגום ירושלמי מתורגם שפת — גב (עיין דברים ד׳ מ״ח ושמות ב׳, ג׳). וביונתן לתורה כתוב ברוב המקומות גיף וגם בערוך ערך זה יש טעות סופר בענין זה, כמו שיבין כל מעיין. ועיין שו״ת הגאונים (הוצאת הרכבי, צד 124) „אין אנו יודעין תרגום א״י מי אמרו ואף אין אנו יודעין אותו גופו ולא שמענו ממנו אלא מעט״.

ואמנם לא נמצא בחז"ל 45), שיביאו מפורש איזה דבר בשם תרגום יונתן, תרגום אונקלס או תרגום ירושלמי. (תרגום עקילס מובא הרבה פעמים בספרות התלמודית. עיין ירושלמי שבת (ו׳, ד׳), יומא (ג׳, ח׳), (מגילה ב׳, ד׳ ועוד) ואם תראה באיזה מקום שנזכרו בשמם הוא רק הוספה מאיזה מעתיק או מדרש מאוחר. בפרקי דר"א (פ׳ ל"ח): „ותחי רוח יעקב אביהם וכי מתה היתה רוחו של יעקב שחיתה, אלא מפני שנסתלקה רוח הקדש מעליו ואח"כ שרתה עליו רוח הקודש כבתחילה, שנאמר, ותחי רוח יעקב אביהם ותרגם אונקלס ושרת רוח נבואה על יעקב אבוהון". וכתב שם הרד"ל: „בתנחומא ליתא להך סיום ות"א

והדברים נמצאים בפירוש טהרות שלפנינו. שם (צד 112) „וראיתי בפירוש הגאונים מלמד בלישנא דרבנן פרשא" והוא בפירוש סדר טהרות (צד 6); שם (צד 201) „ומצאתי בפירושי הגאונים זיז (אהלות י"ד) אמר התרגום יציע זיזא והזיזין הם הקורות היוצאות מן הקיר ולחוץ" והוא לפנינו בפירוש לטהרות (צד 24); שם (צד 300) „ואמרו במשנה חבית שהיא מלאה משקין טהורין ונתנוה למטה מנחשתו של תנור וראיתי לגאונים בפירושו תחתיתו של תנור". וכן הוא לפנינו (צד 5).

45) גם הדברים המובאים בתלמוד, שמובנים הם רק על פי תלמודו של מקרא וכמו שהראה ע"ז רש"י בפירושו. עיין לדוגמה (מגילה ט"ו:) וכמה רוב בניו... שבעים הוי דכתיב (ש"א, ב׳, ה׳) שבעים בלחם נשכרו אל תקרי שבעים אלא שבעים (יונתן תרגם על בניו של המן, רש"י); תענית (כ"ג.) עג עוגה ועמד בתוכה בדרך שעשה חבקוק הנביא (כמפורש בתרגום של תפלת חבקוק על משמרתי אעמדה כמין בית אסורים עשה וישב, רש"י). הנה גם מזה אין להוכיח שאל התרגום כיון התלמוד, כי אפשר מאד שאלו דברי אגדה היו ידועים

ומסתבר הדבר, שבאמת היה תרגום רב יוסף על כל התנ"ך, שחברו רב יוסף ברוב בקיאותו. תרגומו היה אוסף ולקוט של כל התרגומים שהיו לפניו ורב יוסף לא העתיק מהם מלה במלה אך הוסיף וגרע, כמו בקדושין (ע"ב:) „מאי וישב ממזר באשדוד כמתרגם רב יוסף יתבון בית ישראל לרוחצון בארעהון דהוו דמו בה לנוכראין". ולפנינו בתרגום: „ויתובון בית ישראל באשדוד דהוו בה כנוכראין"; ברכות: (כ"ח.) „מאי משמע דנוגי לישנא דתברא הוא כמתרגם רב יוסף תברא אתי על שנאיהון דישראל על דאחרו זמני מועדיא דירושלים". ולפנינו בתרגום: „די הוו מעכבין ביך זמני מועדיך ארחיקית מניך וי עליהון. וזוהי הסבה שבהרבה מקומות מביא התלמוד מתרגום רב יוסף והדברים הם בתרגומים לפנינו, משום שגם רב יוסף לקחם משם והשתמש גם בתרגומים אחרים (עיין תשובות רב שר שלום גאון בשערי תשובה, סי' ש"ל). ובזה עולה יפה מה שמצינו הרבה דברי תרגום מובאים בספרות התלמודית ואינם כלל בתרגומים שלנו.

בו התרגום וית עושפיה ומצאתי לרבנו האי ז"ל בפירוש מה שאָמרה המשנה (כלים י"ג, ח') קרדם שנטל עושפו הוא העורף אשר לעומת חודו". ולפנינו בפירוש סדר טהרות הלשון כך: „עושפו פי' מתרגמינן מחרישתו ובו צד אחד של חציבא דומה למחרישה". וכן שם (צד 475) „ואפשר שיסבול ירופפו (איוב כ"ו, י"א) פרוש אחר והוא שיהיה ינועו וינודו מאמרם למנופפות הגדולות (אהלות י"ג, א') רפפות מפני שהן מנענעות את האויר וכן פירש ר"ה ז"ל והוא טוב מאד"; ולא נמצא זה בפי' אהלות (ואולי הוא בפי' למקרא כמו שהביא כמה פעמים מפי' רה"ג למקרא) ולהיפך שמביא ר' יונה מפי' הגאונים

יתבאר לנו הדבר אשר רב האי גאון בפירושו לסדר טהרות 44) מביא גם הוא רק מתרגום רב יוסף, ועל רב האי גאון, לכאורה, לא יתכן כלל תירוץ זה.

וערוך השלם, ערך גלד, מביא בשם החכם גייגר, שהתרגום שלפנינו הוא תרגום יוסף והסופרים שבשו ראשי תיבות „ת"י" לייחס בו „תרגום יונתן", בדעתם שיונתן בן עוזיאל תרגם את הנביאים, כידוע על־פי הקבלה. ואף כי כבר כתובה דעה זו בספר „רב פעלים" (וורשה, צד 121) להרב ר' אברהם בנו של הגר"א והביא, שבמקראות שנדפסו בראשונה בוויניציאה כתוב בשער שהוא תרגום רב יוסף, מכל מקום לא ירד בני עמהם בדעה זו. וכי אפשר, שכל חכמי הבינים, כמו: מנחם בן סרוק, דונש בן לברט, רמב"ם, רש"י, ועוד, שמביאים פירושים לנביאים בשם יונתן בן עוזיאל, לא ידעו ולא שמעו את הדבר?

44) אם פירוש סדר טהרות זה הוא לרב האי גאון, הטיל חוקר אחד ספק משום שהוזכרו בו כמה מלות יווניות ורב האי גאון בעצמו כתב בתשובה „לשון יוני הוא ואין אנו מכירין אותו". והשיבו על זה, כמדומני, משום שנמצאו באמת גם בענינים הנודעים שהם לרב האי גאון מלות יווניות, וכבר כתב רב האי גאון בתשובה „ועכשו שאלנו את היונים התלמידים המצויין לפנינו". ולנו הוכחה גמורה שאינו לרב האי גאון, כי אם פירוש הגאונים. בספר השרשים לרבי יונה (צד 222) הביא מרב האי גאון: „ככלוב מלא עוף (ירמיהו ה', כ"ז) בערבי קפץ אמר בו התרגום כבית פיטמא דמלי עופא ופירש רב האי ז"ל במה שאָמרה המשנה (כלים, כ"ג, ה') האקון והרטוב והכלוב בלשון ערבי קפץ והביא ראיה מן ככלוב מלא עוף, ואין זה לפנינו בפירוש סדר טהרות; כן הביא עוד שם (צד 172) „אבל ואת מחרשתו (ש"א י"ג, כ') אָמר

ד.

עוד מפתח יש לנו בדבר הבאורים המובאים בערוך בשם תרגום ירושלמי ואינם לפנינו, או שכתובים שם באופן אחר. הנה מוצאים אנו בתלמוד הלשון: כמתרגם רב יוסף, אמר רב יוסף היינו דמתרגמינן, אמר רב יוסף אי לאו תרגומא דהאי קרא. התוספות בשבת (קט"ו.) מביאים דעת האומרים 43), שהתרגום של כתובים רב יוסף חברו ודוחים אותה, משום שמשמע בש"ס, שעוד בימי התנאים היה התרגום לכתובים. הריטב"א במגילה (ד׳ ג׳) ובקדושין (ד׳ י"ג) כותב, שיחסו חז"ל תרגום נביאים לרב יוסף משום שהיה סגי־נהור ודברים שבכתב אי אתה רשאי לאמרם בעל פה ולכן היה רגיל מאד בתרגומים ועיין תוספות ב"ק (ד׳ ג:). אולם בזה לא

43) כפי הנראה כן הוא גם דעת רשב"ם, שכתב בשמות (ט"ו, ב׳) וכן תסמר שערת בשרי (איוב ד׳, ט"ו ...וכן תרגם רב יוסף תצלהב שלהוביתא בישרי" (לפנינו בתרגום „מצלהבא עלעולא בסרי), ובויקרא (כ׳, י"ז) : „וכן חסד לאומים חטאת (משלי י"ד, ל"ד) וכן תרגם יוסף והיסוד דעמא חטאוהי". ועיין חזקוני בראשית (כ"ו, א׳) : „וכן תרגם רב יוסף במגילת רות". ועיין שו"ת רדב"ז (ח"ב, סימן תתי"ח) מה שתרגם רב יוסף במגילת אסתר, בלילה ההוא ובהקדמה בהלצה של ספר תשבי „כתובים לא נודע מי המתרגם, וי"א רבי יוסי וי"א עקילס הגר וי"א שהוא תרגום ירושלמי שתרגם התורה".

וניגע, כי לעולם לא נצא מכלל השערה. אולם די לנו, כי העובדה בעצמה, שהתרגומים לא היו באותה הצורה שהם לפנינו, קימת ואין להסתפק באמתתה. וזהו המפתח לכל השאלות המתעוררות בדבר הדברים המובאים בשם התרגומים, ואינם בתרגומים שלפנינו.

דניאל בגו נדנה (דניאל ז׳, ט״ז). ויש מהפותרים אשר אומרים נפעמה רוחי בתוך נדנתי שמו הגוף נדנה לרוח ותערה לנפש, הרי שהביא לשון אנשי פתרון, יש מהפותרין גם על דברים הכתובים בלשון ארמית שאין שם תרגום. ועיין במלת כס, שהיש פותרים מביאים ראיה לפירושם מתרגום אונקלס: ליום הכסא יבא ביתו (משלי ז׳, כ׳) בכסא ליום חגנו (תהלים פ״א, ד׳) ויש מהפותרים אשר אומרים כי לשון ארמית הוא לא תשחט על חמץ (שמות ל״ד, כ״ה) לא תכוס על חמיע. ועיין מפורש בצד 35 „פתר יהודה בן קריש וקדמוני עתים והודו לו הפותרים". ובצד 61: „אבל הפותרים והמחריזים".

ולענין עיקר השאלה מי המה הפותרים, הדבר פשוט, שמנחם כיון לספרים שונים בחכמת הלשון שראו עיניו. ואפשר שנקראו בשם פתרונים של פלוני ופלוני, כמו שהביא במלת הג מחברת פתרוני רב סעדיה. וגם רש״י השתמש בלשון זו במקומות שונים. עיין לעיל (הערה 22) ועיין עוד יחזקאל (כ״ו, כ״א) „והפותרים אומרים" (כ״א, י״ח) „וראיתי בספרי הפותרים".

אחרים, מי הרשה זה ואיזו זכות ויפוי־כח היה להם לשנות, או אולי שלא בכונה מיוחדה נשתרבבו הדברים מתרגום לתרגום או שהמעתיקים ההדיוטים הגיהו את התרגום אחרי לשון הכתוב והשחיתו כונת המתרגם. הדברים האלה יגעים ולוטים בערפל מחסרון מקורות קדומים. וכל עוד שלא יהיו לנו התרגומים בכתב־יד, באופן שאפשר יהיה להשוות אלה מול אלה לשוא נעמ׳ל

מצא פירוש המלה כנה בתרגום שם. וכל מי שחיך טועם לו מרגיש מלשונו של מנחם „אומרים בעלי פתרון כי כנה ונצר ושורק ואורן ענין אחד", שלא כיון לביאור המלה בכתבה בתרגום רק לאיזה ביאור של מפרשים. וכמו שנראה כן במקומות אחרים: צד 69: „גינת הביתן — אָמרו אַנשי פתרון גינת הביתן אין לו פתרון כי הוא שם מקום (נוו"ל מקום שם) הגיגה כמו... מלת של השלישי: „בקול מים רבים כקול שדי (יחזקאל א׳, כ"ד) בצל שדי יתלונן (תהלים צ"א, א׳) ואל שדי יתן לכם רחמים (בראשית מ"ג, י"ד) מחזה שדי יחזה (במדבר כ"ד, ט"ז) ויש מהפותרים אשר מחברים אליהם למען תדעון שדון" (איוב י"ט, כ"ט); מלת ׳אהיה: „אהיה אשר אהיה שלחני אליכם (שמות ג׳, י"ד) הוא השם הקדוש הנכבד והנורא ולא תגזור מלה זאת מיתר המלים ופותרים אומרים הוא מגזרת הויה והיו להיות". מלת אמל: „מה אמלה לבתך (יחזקאל ט"ז, ל׳) מה היהודים האמללים (נחמיה ג׳, ל"ד) אמללה יולדת השבעה (ירמיהו ט"ו, ט׳) כי אמלל אני (תהלים ו׳, ג׳) ענין חלש ורפיון המה, והפותרין חלקוה לשתי מחלקות ראויה למראה אחד הואיל והענין תלוי מן המלה. ועיין מלת אחמתא: „והשתכח באחמתא (עזרא ו׳, ב׳) פתרו בו אנשי פתרון הכלי העשוי לספרים ולאגרות וגליונים והעמידוהו מגזרת חמת מים". וכן מלת דן צד 66 „אברית רוחי אנא

כנסי סחורתך מן הארץ טוב בעיני". ופירוש זה הוא בתרגו שם: „כנושי מארעא סחורתך".

הדוגמאות הללו כבר הראו לנו עד כמה נשחתו התרגומים מזמן לזמן על־ידי חלופים ושנויים, עד שקבלו את צורתם האחרונה אשר בידינו. לחקור אחרי הסבות שגרמו לזה, איך נתקנו תרגומים אחדים על־פי תרגומים

בעלי פתרון, אַנשי פתרון, יש מהפותרים, הכוונה לתרגום אונקלס ויונתן בן עוזיאל ותרגום הכתובים. והיסוד להנחתו משום שהרבה דברים המובאים בשמות כאלה ב„מחברת מנחם" נמצאים באמת בתרגומים הנקובים. ולא הלה ולא הרגיש, שיש גם דברים רבים שמביאם מנחם בשמות כאלה ואינם כלל בתרגומים. עיין מלות אחת, אספות צד 17, ד׳ ענינים בצד 51, במלות גרם, געל, זר, חי, טמא עגל ועוד.

ועיין רש"י דברים (ל"ב, כ"ו) שהעתיק ממנחם מה שהביא בשם יש פותרים ורש"י כתב ויש פותרים כתרגומו. מכאן ש„יש פותרים" ו„תרגום" הם שני דברים. גם „כפא דחטא נגרא כגוה נשרוף חרדלא", שהביא בתוך דוגמאותיו ומלת גנב: גנבתי יום וגנבתי לילה (בראשית ל"א, ל"ט) וגונב איש ומכרו (שמות כ"א, ט"ז) — אין למלה הזאת כי אם מראה אחד וענין אחד, אבל הפותרים הקדמונים חלקוה לשתי מחלקות: אחת מן לא תגנוב והשנית מלשון שמירה. וכה אָמרו גנבתי יום וגנבתי לילה נטרית בימטא ונטרית בלילא", ולא שפיל לסופם של דברי מנחם, שכתב: והחבירו המינין למלה והשוו ערך לה וזה המיונה אשר השוו אליה כי כל הגנב מות כמוה נקה (זכריה ה׳, ג׳) כי כל השומר מות כמוה נקה ינקה מן האלה", וזה אין כלל בתרגום. וכן מה שהביא מנחם במלת כן השביעי „וכנה אשר נטעה ימינך (תהלים פ׳, ט"ז) אומרים בעלי פתרון כנה ונצר ושורק ואורן ענין אחד להם". ורייפמן

„במחברת מנחם", במלת אסף (לפי נוסח אכספורד המובא בהשמטות) „אפסי מארץ כנענתך (ירמיה י', י"ז) פותרין בו 42) בעלי פתרון אספי מארץ סחורתך. וכן בספר השרשים לבן גנאח בשרש זה — ואין דבר מי שאומר

בזוהר משפטים (ק"ד:) „דכתיב (בראשית ל"ח, כ"ו) ולא יסף עוד לדעתה ותרגום לא פסק". ולפנינו בתרגום כתוב „ולא אוסיף". והכונה, שכן הוא ביאורו של מקרא. וכן הוא בסוטה (דף י').

ובביאור הגר"א (באו"ח סי' תקפ"ג) כתב „כריח שדה" (בראשית כ"ז) ומתרגמינן חקל תפוחין", ואין זה בכל תרגום. ובש"ס תענית (ד' כ"ט:) „כריח שדה של תפוחין". וידידי הרה"ג הפרופ' לוי גינצבורג הראה הלשון בזוהר ויחי (רכ"ד:) „ועל דא כתיב כריח שדה דא היא חקל דתפוחין". ועיין מצודת דוד" להרדב"ז מצוה קפ"ז. „יש שדה נקרא אצל רז"ל שדה של תפוחין", וכן כתב שם מצוה רמ"ח.

ועיין „יבין שְמועה" להתשב"ץ (דף י"ג) „נחמדו בני מעיה בדל"ת מלשון לחם חמודות לא אכלתי (דניאל י', ג') דמתרגמינן נהמא חמימא מחטי דביתא כמו שאָמר במס' יומא (דף ע"ו:) הרכיבו בו שתי לשונות חמימות מלשון נחמדו בני מעיה ודביאתא מלשון בגדי עשו החמודות (בראשית כ"ז) דמתרגמינן דביאתא". ואָמנם ידוע שלספר דניאל לא היה כל תרגום ובודאי כיון התשב"ץ בלשונו „דמתרגמינן" רק להש"ס דיומא שהביא. והנה לפנינו ביומא אין המלה חמימא, שהעתיק התשב"ץ מנוסח הש"ס שהיה בידו. אולם מלת „דביאתא" הכתובה בה„יבין שמועה" בודאי טעות סופר היא וצ"ל „דכיאתא" כהנוסחה לפנינו בש"ס ובתרגום.

42) ב„הכרם" (ווארשא, תרמ"ח, צד 137) מתאמץ רייפמן להוכיח, כי כל מקום שנזכר ב„מחברת מנחם": הפותרים

רבנו יונה (לברכות, ד׳ ט׳) כותב: ופירוש ותיקין ר״ל מפולפלים ומחודדים מלשון מפרק הרים (מ״א י״ט, י״א) דמתרגמינן 41) מותק טוריא״. ולפנינו בתרגום: „מפרקין טוריא״.

ואיבה — כדכתיב חלפו עם אניות אבה״.

41) יש שהלשון „מתרגמינן״ פירוש הוא שכן נמצא בספרי התלמוד. עיין לדוגמא רש״י שבועות (דף ב.) „הוציא מרשות היחיד לרשות הרבים למדנו מן המקרא שחייב. בפרק הזורק במסכת שבת מויצו משה ויעבירו קול במחנה וגו׳ ומתרגמינן לא תפיקו מרה״י לרה״ר ובתרגום אין כל זה ומוכח מלשונו של רש״י, שכיוון רק להמבואר בשבת שם (דף צ״ו) שהביא.

רש״י יומא (דף ט״ז:) „ואמרינן בזבחים (דף נ״ג:) לפי שלא היתה אמה היסוד של כל המזבח ושל כל הדרום בחלקו של בנימין במתרגמינן באחסנתיה יתבני מדבחא. והעיר בגליון הגמרא שם, שלפנינו בתרגום כתוב „יתבני מקדשא״. ואולם ברור, שכוונת רש״י כמתרגמינן הוא אליבא דרב, בש״ס זבחים שם: „רב מתרגם באחסנתיה יתבנא מדבחא״.

ועיין רש״י שבת (דף כ״ט.) „וכפרים שכתוב בהם לבי תפי היינו נמי בירה והוא תרגום של בית שפיתת שתי קדרות״ וכוונת רש״י להמבואר לקמן (דף ל״ח:) „בירה מקום שפיתת שתי קדרות״. ועיין פירוש סדר טהרות לרב האי גאון בנגעים (י״ב, ח׳) ומבין שמקום שפיתת הקדירה שמו תפיא, דכתיב (מ״ב, ד׳, ל״ח) שפות הסיר הגדולה ומתרג׳ תפי.

בתוס׳ ע״ז (דף ד׳.) „מה נורא מעשיך (תהלים ס״ז) מתרגמינן מה דחילין אינון מגיניא דילך״ ובתרגום לא נמצא זה, והכוונה בודאי לפסיקתא פ׳ בשלח, ששם כתוב כך. ור״ש בובר בהערותיו שם השיג על התוס׳ לחנם.

ובספר „כד הקמח" (אות אורחים) כתב: „ועצמותיך יחליץ (ישעיהו נ"ח, י"א) ויונתן תרגם יזיין מן חלוצי צבא". וביונתן שלפנינו ליתא. ורש"י שם כותב: „יחליץ יזיין כמו חלוצי צבא". ואולי טעות היא ב„כד הקמח", או שגם רש"י תרגם הלשון מיונתן בלי הזכרת שמו, כדרכו בהרבה מקומות.

הרמב"ן בראשית (מ"ט, י') „ולו יקהת עמים, ובעלי הדקדוק אמרו ביקהת ששרשו יקה ופרשו בו לשון משמעות וקבול המצוה" — ובודאי כיון הרמב"ן אל ר' יונה אבן ג'נאח, שכתב בספר השרשים שלו, שורש יקה: „ואמרנו שפירוש יקהת עמים יקהה בערבית כלומר משמעת וקבול עבודה ומצוה והוא דומה ללשון הערב" 39), ולא הביא את הכתוב באונקלס במקומו „ולה ישתמעון עממיא".

הרמב"ן באיוב (ט', כ"ו) „חלפו עם אניות אבה, שהתרגום אמר בו ספינן קלינן דמרי דבבו דאזלין למיבז מלשון 40) איבה", ובתרגום שלפנינו כתוב: „חלפין עם אלפיא דטעינין מגדיא".

וברד"ק שם באר, שבת עמרי הכוונה בת אחאב בת עמרי, כמו ותבאנה אל רעואל אביהן ובהרבה מקומות במקרא.

39) ר"י אבן ברון (עמוד 62) מעיר על זה, שהערבים משתמשים רק בשם העצם קאה או אקה. עיין מה שכתב בזה.

40) כן הוא גם בתרגומי הפשיטא והוולגטא. ועיין בספר השרשים לרד"ק שורש אבה, שיש מי שפירש „אניות אבה" משורש איב מענין איבה, כלומר, אניות השוללים, ולא ידע, שכן פירש גם אביו ב„ספר הגלוי". עיין שורש איב. ור' משה קמחי בפירושו לאיוב (נדפס ב„תקות אנוש", (ברלין 1868) דחה פירוש זה וכתב: „ולא יתכן להיותו מן איבה". ועיין זוהר בראשית (קכ"ד.) „ואיבה אשית בינך ובין האשה, מאי

תרגום פחאד ען הדא וגעלה מן מעני אלחרק פקאל ויהא לצרבא". ולפנינו בתרגום „ויהון למבז" 35).

הרד"ק בש"ב (י"ד, ד') „ותאמר האשה התקועית, ת"י ואתת אתתא לפי שאחר־כך אמר ותאמר הושיעה המלך ולא אמר ותבוא אל המלך, לפיכך תרגם ותאמר הראשון ואתת". ולפנינו בתרגום „ואמרת אתתא" 36).

רבנו בחיי בבראשית (ל"ד, י"ד) „לתת את אחותנו ואחר־כך אמר ולקחנו את בתנו... או יהיה בתנו כמו 37) אחותנו. וכן מצינו כתוב ביורם בן יהושפט (מ"ב, ח' י"ח) כי בת אחאב היתה לו לאשה ולאחאב לא היה לו בת ופרושו אחות אחאב וכן תרגם יונתן". ולפנינו ביונתן כתוב „בת אחאב" ובודאי היה הנוסח רמו שהעתיק רבנו בחיי" 38).

---

35) ובמקום אחר בישעיה (ו', י"ג) מתרגם "והיה לבער ויהון לצרבא".

36) עיין רקמה (עמוד 181) „ותאמר הראשון במקום ותבוא כי הדברים לא נפלו כי אם עם הביאה". והשבעים הוסיפו מלת ותבא וכתבו בתרגומם „ותבא ותאמר".

37) כן הוא בתרגום רב סעדיה גאון „אבדנא אבתנא ומצינא".

38) גם בפשיטא כתוב „אחות אחאב". וכן הוא בפשיטא בדה"ב (כ"א, ו') „כי בת אחאב היתה לו אשה — אחות אחאב". אמנם מה שכתב רבנו בחיי, לאחאב לא היתה בת תמוה, מנין לו לכתוב בפשיטות כל כך? ומה שדחקם ליונתן ולפשיטא לכתוב אחות במקום בת היא, כנראה, הסתירה שבין מקרא זה למקרא שלאחריו (כ"ו) „ושם אמו (של אחזיהו בן יורם) עתליהו בת עמרי" ועמרי הלא היה אבי אחאב. והשבעים שנו משום זה בתרגומם וכתבו במקום בת עמרי בת אחאב.

ובתשובות דונש על רב סעדיה גאון (צד 10) „ופתר והנה עלה זית טרף בפיה (בראשית ח׳, י״א) חתוך בפיה עשה טרף כמו טרוף וזה מנכרין אותו בעלי הדקדוק. ואני אומר כי עלה וטרף שני שמות לדבר אחד הן, כמו טרפי צמחה והוא עלה, אבל מכופל הוא בפסוק כמו הנה בשמים עדי ושהדי במרומים (איוב ט״ז, י״ט) וכמו אז חלק עד שלל (ישעיהו ל״ג, כ״ג) עד הוא שלל ושלל הוא עד ועדי הוא שהדי, כן טרף הוא עלה ועלה הוא טרף" 34). ובשפת יתר (סי׳ ל׳) באר הראב״ע פירוש רס״ג שהוא על־פי הדקדוק ואיש מהם לא העיר שכן פירש התרגום „תביר".

וכן עוד שם בתשובות דונש על רס״ג (צד 15) „ופתר ותמוגגנו ביד עוננו (ישעיהו ס״ד, ו׳) ותמסרנו ואמר שהוא כמו אשר מגן צריך ואם כן היה לו לומר ותמגגנו". — ור״י בן בלעם בפרושו שם כתב „ותמוגגנו פסר פיה ואסלמתנא וקיל אנא פי מעני אלאדאבה... ובתרגום במקומו כתוב „ומסרתנא".

ור״י בן בלעם בפירושו לישעיהו (ה׳, ה׳) „והיה לבער מצדדה, מן כי יבער איש והו מן אלתקיל אלמשדד אעני ובער בשדה אחר מענאה יציר מרעא ללסאימה ואמא אל

34) . המתרגם הסורי לא תרגם כלל מלת טרף וכפי הנראה הבין את דברי הכתוב כפירוש דונש וכבר הראיתי דרכו, שאיננו מתרגם את המלים והמבטאים הכפולים. ורש״י פירש „טרף לשון עבר זכר לפי שהיונה זכר היה (עיין רמב״ן וראב״ע) ועיין בזוהר פ׳ שלח (קס״ה.) „והאי דכתיב טרף ולא טרפה בדכורא דא". ובביאורו של ריב״א, שנדפס בפירוש בעלי התוס" על התורה : ד״א טרף כלו קמץ כי שם דבר הוא ובלשון ערבי טרף הוא חדש ולכן כשראהו חדש ידע כי לקחתו מעל הארץ ולא מעל המים".

בפניו שהוא מלשון עדות ובי יוכיח וענה שהוא רפה כי אין הוא מלשון ענוי" 31). ור"ת כתב: „אשר אָמר דונש שכל לשון עינוי יודגש אינו כי יאמר זמיר עריצים יענה (ישעיהו כ"ה, ה׳)" 32). גם ישמע אל ויענם (תהלים נ"ה, כ׳) אף על וענה גאון ישראל בפניו יוכיח הענין, כי פתרונו וענה גבה ישראל וגאונו אשר הוא עונו בפניו", ולא ראו, שגם בתרגום כתוב כמנחם: „וימאך יקר ישראל" 33).

31) גם השבעים, הסורי והרומי תרגמו „וה׳ ענה בי" — מלשון עינוי. וכן הוא במדרש רות שם: „וה׳ ענה בי מדת הדין כמה דאת אמרת אם ענה תענה אותו". וברש"י שם כתב: „ד"א ענה בי מדת הדין כמו וענה גאון ישראל בפניו". הנה העתיק את דברי המדרש והביא פסוק אחר. ואולי היה לפניו הנוסח במדרש כן.

32) מלשון ר"ת שכתב „כי יאמר... גם ישמע אל ויענם". מוכח שגם מקרא זה היה כתוב לפניו במחברת מנחם וכן כותב ר׳ יוסף קמחי בספר הגלוי (סי׳ ק"י) „וענה גאון ישראל בפניו פתרו מנחם בלשון שבר והכנעה מן לענות מפני, ישמע אל ויענם". ולפנינו חסר זה. ובשפת יתר (סי׳ כ"ט) הובא שהגאון ר"ס פירש ויענם — יעיד ודונש השיג עליו וכתב שהוא מגזרת ויענך וירעיבך וראב"ע הסכים לדעת ר"ס. ועיין בספר השרשים לר"י בשורש ענה ולא רחוק אצלי ש„ישמע אל ויענם" הוא מענין „ענה בדרך כחי". וכן תרגם הסורי.

33) בספר תשובות תלמידי מנחם (צד 74) הביאו ראיה למנחם מן התרגום. וכן רש"י בהושע שם הביא את התרגום ובאורו של דונש. ועיין עוד ברש"י ישעיהו (ל"א ד׳). גם הסורי תרגם כך, ועיין ירושלמי קדושין (פ"א, ה"ז) וענה גאון ישראל בפניו — ועינה".

ודליותיו מִשער דלה בלי ספק. ומחזק הענין הזה עוד סדר הדברים על עולליהם ירטשו והריותיו יבקעו וכמו על בקעם הרות גלעד (עמוס, א׳ י״ג)". ומחלוקת זו היא בין דונש ובין רב סעדיה גאון ומנחם 28) בן סרוק. רב סעדיה גאון („שפת יתר", סי׳ י״ח) ומנחם במחברתו פירשו הרותיהם כמו הרים ודונש השיב עליהם. ואין אחד מהם מביא את דברי התרגום שם: „והריותיהם תבקע" — „ומעדיתיהון תבקע". וכן „הרות הגלעד" — מעדית ארע גלעד"; והריותיו יבקעו" — ומעדיתהון יתבזעו".

בתשובת דונש (צד 79) השיג על מנחם וכתב: „וחברת בחלק אחד וענה גאון ישראל בפניו (הושע ה׳, ה׳) עם 29) עם עני ודל (זכריה ג׳, י״ב) והוא מחלק הנני ענו בי נגד ה׳ (ש״א י״ב, ג׳) וענה גאון ישראל בפניו, כמו ויקם בי כחשי בפני יענה (איוב ט״ז, ח׳) והתבונן לסוף הכתוב האמור וישראל ואפרים יכשלו בעונם, תדע כי גאונם הוא עונם העונה בפניהם ברוע מעלליהם וה׳ ענה בי (רות א׳, כ״א) כי דמית אלי 30), ענו בכבל רגלו (תהלים ק״ה, י״ח) ולא הוא כי אם כמו וענה גאון ישראל

28) לפנינו הדברים מהופכים ושונים מִפי שהיו לפני ר׳ יונה. כי מנחם ורס״ג אמרו זה על הקרא „על בקעם הרות הגלעד" ודונש (צד 38) הביא ראיה לדעתו וכתב „וַעֲדי עליך מנחם מאת אשר עשה מנחם ככתוב אָז יכה מנחם את תפסח וכל אשר בה את כל ההרותיה בקע (מ״ב ט״ו, ט״ז) וכמוהו בחוריהם תהרג ועולליהם תרטש והרתיהם תבקע (שם ח׳, י״ב)". ופלא, שמנחם בעצמו המבֹאר הרות הגלעד משורש הר מבאר שם להדיא והרותיהם תבקע משרש הרה.

29) לפנינו במנחם אין המקרא הזה.

30) גם מקרא זה לא הובא במנחם.

ארמי הוא שת"י לא ידרוך הדורך הידד לא יעוערון בקלהון". ובתרגום יונתן שלפנינו: „לא יעצרון עצורין עיצור אבטלית". ובירמיהו (מ"ח, ל"ג) „לא ידרך הידד לא יעצרו עיצורין ולא ירימון בקלהון" ומה שהביא רש"י לא נמצא כלל.

רש"י, שם (ל"ח, י"ב) קפדתי כארג חיי וי"ת כנחל גדודין" — ואין זה בתרגום יונתן שלפנינו.

בספר השרשים לרבי יונה בן גנאח (צד 291) „וטעה רבי יהודה בהנוה 26) והמענגה (ירמיהו, ו׳, ב׳) ששם אותו כמו לביתך נאוה קודש" ובתרגום שם פירש בחיוג׳: יאתה ומפנקתא".

שם (צד 544) „ודע כי ואתמול עמי לאויב יקומם (מיכה ב׳, ח׳) אצלי מלה מורכבת 27) מן את ומן מול ואת אצלי בענין מן כמו כצאתי את העיר וזולתו והשעור וממול עמי". ואמנם כן כתוב בספרים בתרגום שם מקביל...

שם (צד 123) „וכבר נחלקו המפרשים במלת והרותיהם תבקע (מ"ב, ח׳, י"ב) ומקצתם שמוה קבוץ הר כמו הרים ומקצתם שמוה קבוץ הרה ויולדת והנכון אצלי שתהיה מן הענין הזה אשר אנחנו ועוזר את זה מצאנו והריותיו יבקעו (הושע י"ד, א׳) אשר הוא על משקל דליותיו

26) כדעת חיוג כ"ה במחברת מנחם (צד 121). ועיין רשב"ם בשמות (ט"ו, ב׳) שפירש כן. וכן הוא בתרגום הסורי. ועיין רש"י „לביתך נאוה קדש", שכתב שהוא מלשון „נאות אלהים", לשון נוה. ובסוטה (דף ט.) „אל תקרה נאוה אלא נוה". ועיין במשנה ריש נזיר בבבלי „אהא נוה", ובירושלמי „אהא נאוה".

27) השבעים פירשו כמו ואל מול ותפסו את בענין אל המצוי במקרא. עיין ספר השרשים לר׳ יונה (עמוד 52).

רש"י יחזקאל (י"ט, ז') „וידע אלמנותיו... ויש פותרין 24) אלמנותיו כמו ארמנותיו וידע לשון פגור והרס כמו גבוה ממרחק יידע". והפירוש הזה מבואר במקומו בתרגום: „ואצדי ברניתיה".

רש"י, ישעיהו (י', ל"ג) „מסעף פארה במערצה... אין פארה זו לשון גת 25), שהרי לא נכתב בוי"ו כמו פורה דרכתי". ובתרגום שם: „רמי קטול במשריתיה כבעוט דמתבעט במעצרתא".

רש"י, שם (ט"ו, ה') „זעקת שבר יעערו יצעקו ולשון

24) וידע אלמנותיו יריד ארמנותיו רסלאלה (עמוד 14) וברד"ק שם הביא מתרגום אך פלא, שהעתיק בשתי לשונות שכתב: וי"ת ואצדי בירניותיה תרגום וידע ענין שבר וחרבן ותרגום אלמנותיו כמו ארמנותיו שתרגם ואבדית בירנייתיה". הנה מתחילה הביא מתרגום ואצדי ואחר־כך בתוך כדי דבור „ואבדית", ועיין ויקרא רבה (פי"ט, ו') שהושיב בירניות.

25) חיוג מביא פארתיו בשער פרה. עיין ס' השרשים לר' יונה (צד 394) ועיין רד"ק בשורש זה, שכתב: „ואפשר כי שרש פארה פארתיו פרה כמ"ש רבי יהודה ותהיה האלף הקודמת לרי"ש כמו וי"ו המשך ויהיה פארה שם מנחי הלמ"ד בשקל ולדבר על ד' תועה ואף על פי שבא פארה בשורק השורק והחולם אחדים במשקל, ואין ראיה שיהיו מזה השורש מפני האלף הקודמת לרי"ש, כי במסורה שורק בשני מקומות נכתבו אלף קודם רי"ש ובשאר הרי"ש קודם לאלף. ועיין במחברת הערוך בשורש פאר, שכתוב „ויש מהן שלא נכתב באלף פורה דרכתי לבדי". אמנם אין לסמוך על מחברת זו כי היא כולה משובשת, כאשר כתבתי במקום אחר, וגם לקמן בשרש פור העתיק אחרת. ועיין בפי' ר"י בן בלעם בכתוב פורה דרכתי אלמעצרה פי תפסיר אלאולין והו פימא ארי מתל מסעף פארה.

מהר הגבוה שבכולם"; שם (י"ד, י"ט) „ותצלח עליו רוח ה׳ רוח גבורה מן קדם ה׳, וגם כאן יראה כל מתבונן, שהמלה „מסטרוי" היא העתקה מתרגום אונקלס ובתרגום שלפנינו כתוב „מעלעוהי". ואפשר שרש"י העתיק מן המדרש (ב"ר פרק י"ז) ר׳ שמואל בר נחמן אמר מן סטרוי היך מה דאת אמר ולצלע המשכן". אולם עדיין יקשה, מדוע לא העיר רש"י, כדרכו, שדעת אונקלס אינה כן.

רש"י, מלכים א׳ (ט"ז, ל"ד) „בימיו בנה חיאל בית האלי את יריחה, חיאל בית האלי אשר מבית האלי כמו ישי בית הלחמי (שמואל א׳, ט"ז, א׳). ויש פותרין בית האלי, על שקבל עליו קללות יהושע ארור האיש אשר יקום ובנה".—הנה הביא רש"י בשם יש פותרין מה שמבואר בתרגום במקומו: „ביומוהי בנא חיאל בית מומי ית יריחה 23).

23) גם רבי יהודה חיוגי בקטעי באוריו שיצאו לאור ברוסית בפטרבורג בשנת 1916, Novie materiali dlja cha-rakteristiki Judi Chayudja (חומר חדש להכרקטריסטיקה של יהודה חיוגי), כתב „בית האלי יריד נסבית אל מתל קאל פי אלחנן בן דודו בית להם בית הלחמי (בודאי הכוונה להפסוק שהביא רש"י), וקאל קום פי בית האלי אנה מן אלה מן מעני קיל יהושע ארור האיש אשר יקום ובנה את העיר הזאת והלאול אקרב". הנה הביא גם הוא פירוש זה אך בשם "קום" ובמפרשים שלפניו ראיתי זה בספר רסלאלה לרבי יהודה בן קריש (בעמוד 27) „וקולה אלי כבתולה (יואל א׳, ח׳) לא ינסב אלי בית האלי אלדי תפסירה בית אללענה יעני אלאלעאן אלדי קאל יהושע ארור האיש... פלדלך בימיו בנה חיאל בית האלי... ואשתקאק אלי כבתולה מן אללי לי (מיכה ז׳, א׳) ואשתקאק בית האלי מן לאלה מקרב עמה" (במדבר ה׳, כ"ז).

ומטרפא רוחיה מקשקשת בתוכו כפעמון"; שם (מ"ה, י"א) „פן תורש אתה וביתך דילמא תתמסכן לשון מוריש ומעשיר"; שם (מ"ט, כ"ו) „נזיר אחיו פרישא דאחוהי שנבדל מאחיו"; יהושע (ז׳, ה׳) „השברים עד דתברונון"; שופטים (ט׳, ל"ז) „מעם טבור הארץ מן תוקפא דארעא

והמתרגם ויחדי עם אתתיה טועה הוא..."; כל אלה התרגומים שדחה רש"י כתובים הם בשומרוני. אבל אין להעלות על הדעת כלל, שכיון רש"י אל השומרוני, כי אין אף אחד ממחברי ימי הבינים שיזכירוהו. אך רש"י ראה או שמע הפירוש ההוא. כמו שמצינו ברש"י הלשון יש פותרים (בראשית כ"ו, כ"ו) ומפי אחרים שמעתי (שם מ"ב, א׳). גם אפשר שהיה איזה נוסח באונקלס ורש"י בכתבו ואין לתרגם, והמתרגם כן טועה — כוונתו להודיענו, שהנוסח ההוא משובש הוא. וכמו זרעו וורישנה כתוב באיזו דפוסים בת"א יירתונה: עיין אוהב גר. גם משתאה — שתי. עיין שפה ברורה לראב"ע (ד׳ פיורדא, צד י"א) שהיה לו כן הנוסח בתרגום. וכן בספר וא"ר העתיק כן מתרגום אונקלס. וכן והמותי — ואקטל, כמדומני שנמצא כן באיזו נוסחת של תרגום אונקלס. ובאמת יש להעמיד גירסה זו. גם מהתרגום לא נעלם מקור מלה והמותי ושרשה, אך כונתו היתה לתרגם את המובן, לא המלה במשמעה. וכמו שמתרגם הפשיטא „ואחרוב". ועיין בתרגום הערבי לשמות (י"ד, כ"ד) „ויהם את מחנה מצרים" שתרגם גם שם: „וקתל". ובמבוא של איכהארן לתנ"ך (ח"ב, עמוד 244) הביא גם מר"ס גאון, שתרגם והמתי — ואקתל, ולפנינו ברס"ג כתוב „ואהים". ועיין רש"י בבראשית (כ"ז, ל"ו) „ויעקבני כתרגומו וכמני ויש מתרגמים וחכמני". ובאונקלס כתוב וחכמני, ושם ברש"י (מ"ג, ב׳) „והמתרגם כד ספיקו טועה". ולפנינו באונקלס כתוב כך.

רש"י, בראשית (ב׳. כ"א) „ויקח אחת מצלעתיו מסטריו, כמו ולצלע המשכן". כל העובר על פירושי רש"י יודע, כי דרכו להעתיק לפעמים בתחלת דבריו באורו של התרגום סתם, מבלי להזכיר שמו. עיין לדוגמה, בראשית (ל"ז, כ"ז) „וישמעו אחיו, וקבילו מיניה וכל שמועה שהיא קבלת דברים כגון זה... שם (מ"א, ח׳) „ותפעם רוחו

התרגום הירושלמי (בירושלמי לפנינו בשנוי קצת ואולי הובא רק הענין. ועיין בשו"ת זכרון יהודה לר׳ יהודה בן הרא"ש (צד מ"ד) שכתב „בתרגום ושוי למדברא דעבדו בי׳ עגלא אנפוהי"). ועיין בשו"ת עולת שמואל הספרדי (סי׳ י"ב) שכתב שם לענינו שבחומשים שלנו הכניסו את התרגום הירושלמי במקום אונקלס.

והנה גם בתרגום השומרוני כתוב כאן למעבראתך. ומענין הדבר, שבמקומות שונים שרש"י כותב ואין לומר, ואין לתרגם, וכיוצא בזה הסגנון והדבר נמצא בשומרוני: בראשית כ"ד, כ"א) „והאיש משתאה ואונקלס תרגם לשון שהיה וגברא שהי שוהא ועומד ואין לתרגם שתי, שהרי אינו לשון שתיה שאין אלף נופלת בלשון שתיה"; שמות (כ"ב, י"ט) „זבח לאלהים יחרם לאלהים לע"ז, אלו היה נקוד לאלהים הלמד בצירי היה צריך לפרש ולכתוב אחרים, עכשיו שאמר לאלהים אין צריך לפרש אחרים"; שם (כ"ג, כ"ז) „והמתי את כל העם אשר תבוא בהם כמו והממתי ותרגומו ואשגש... והמתרגם והמתי ואקטל טועה הוא שאלו מגזרת מיתה היתה...; בראשית (מ"ז, ל׳) „ושכבתי עם אבותי ונשאתני ממצרים וקברתני בקבורתם, ואין לומר ושכבתי עם אבותי והשכיבני עם אבותי שהרי..."; במדבר (י"ד, כ"ד) וזרעו יורשנה בתרגומו יתרכינה... ואין לתרגמו ירתינה אלא במקום יורשנה"; דברים (כ"ד, ה׳) „ושמח את אשתו ותרגומו ויחדי ית אתתיה

רש"י, דברים (כ"ט, יא") „לעברך בברית ה' אלקיך להיותך עובד בברית ולא יתכן לפרשו כמו להעבירך" — ובאונקלס כתוב מפורש „לאעלותך" 22).

חז"ל בהרבה מקומות לשים את מליצת הכתוב ליתד נאמנה לתלות בה את המקובל ולמצא בא משען למסורת כדי לתת לזה זכרון ומשמרת, כי מרוב ימים ורוב תלאות נשכחו דברים רבים וסמיכות זו היתה תמיד מאוחרת לעצם הדבר. ובתרגום השבעים כתוב „צנצנת של זהב". ונראה בעליל, שזה רק פירוש בקרא ולאו משום נוסח אחר, כאשר טעו רבים, והשבעים תפסו בפירושם כפי הס"ד. ואין זה תימה, כי כן נמצא בהרבה מקומות בתרגומים הקדמונים ובמחברי ימי הבינים, שנהגו כן. עיין לדוגמה בתרגום רב סעדיה גאון ויקרא (כ"ב, כ"ה) „ומיד בן נכר לא תקריבו את לחם אלהיכם מכל אלה — ומן יד אלאמם לא תקבלו קרבאן רבכם אלדאים ופיהא שי מן הדא אלעיוב. הנה מה שכתב הגאון, שאין מקריבים בעלי מומין מעכו"ם מפורש בתמורה (ד' ז') אבל מה שתרגם, שכוונת הכתוב על קרבן תמיד זהו רק לפי הס"ד בספרא: „אין לי אלא תמידים שהם קרוים לחם, שנאמר את קרבני לחמי לאשי שאר כל קרבנות הצבור מנין תלמוד לומר מכל אלה". ועיין שו"ת ר' עקיבא איגר (סי' רכ"ב, אות ה'), שכתב באמת מצאנו כמה פעמים שאף שלא במקומו מפרש רש"י כפ"ד ואפשר מפני שהוא קרוב יותר לפשוטו.

22) כל ארבעת הדברים שהבאנו כתובים הם לפנינו ביונתן. ואפשר שעל פיו הוסיפו וגרעו באונקלס, כמו שכתב הרמב"ן (במדבר כ"ד, א'). ורש"י כתב וישת אל המדבר פניו בתרגומו כי היה הרב מתרגם בו ושוי למדברא דעבדו ביה בני ישראל עגלא אנפוהי. ואינו כן בנוסחאות המדוקדקות בתרגומו של אונקלס, אבל הוא כתוב בקצתן שהוגה בהן מן

רש"י, שם (י׳, ב׳) „את אשר התעללתי במצרים שחקתי כמו כי התעללת בי... ואינו לשון פועל ומעללים שאם כן היה לו לכתוב עוללתי כמו באיכה ועולל למו".— ובאנקלס כתוב מפורש: „ית נסין דעבדית במצרים". ובן ג׳נאח בספר השרשים (צד 367) כותב: „אבל את אשר התעללתי ורע מעלליכם (ישעיהו א׳ ט"ז; ירמיהו ד׳, י"ח) הוא כמו שאמר התרגום בבפרי מעלליכם (ירמיהו כ"א, י"ד) כפרי עובדיכון" ולא הביא את התרגום דשמות הנ"ל. גם „רוע מעלליכם" שהביא, כתוב בתרגום „בישות עובדיכון".

רש"י, שם (ט"ז, ל"ג) „קח צנצנת אחת צלוחית של חרס 21) כתרגומו". ובתרגום: „סב צלוחית חרא", ולא הוזכר כלל של חרס.

בישראל כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו". ורש"י פירש בפשטות כמו הכא. וכפי הנראה העתיק את דברי המדרש כאן: „כל הבן הילוד של ישראל אין כתיב כאן אלא כל הבן, בין יהודי בין מצרי". וכן בכתב־יד השמרוני ובתרגומי השמרונים. והשבעים הוסיפו מלת לעברים.

21) עיין ראב"ע: „צנצנת כלי חרס או נחושת". ובמכילתא דר׳ שמעון בן יוחאי: אינו יודע של מה היא אם של זהב או של כסף או של נחשת או של ברזל או של עופרת תלמוד לומר צנצנת לא אמרתי אלא כלי שמציין (ידידי הרה"ג הפרופ׳ דוד צבי האָפמאַן מברלין, מו"ל המכילתא, העיר שם, שאולי פי׳ מצנן. ועיין רבנו בחיי, שכתב צנצנת דבר שהוא צונן ומצנן מה שבתוכו וכו׳ שהוא חרש...) יותר מחבירו ואיזה הוא כלי שמציין יותר מחבירו הוי אומר זה כלי חרס". כמובן, שאין כוונת המכילתא להוציא מגוף המלה צנצנת שהיתה של חרס, אך אסמכתא בעלמא היא וסימן למסורה המקובלת בדרך

הארמית שבתרגומי התנ"ך; מנחם בן סרוק ודונש בן לברט, המסתייעים מן התרגומים הארמיים בחקרי שרשי הלשון העברית; וכן שאר מבארי המקרא וחוקרי הלשון, אשר שקדו תמיד להסתייע מדברי התרגום — הנה יש אשר הם מזכירים איזה פירוש במקרא או חקר מלה והדבר כתוב מפורש בתרגום במקומו; או, להפך, שהם אומרים דבר בשם התרגום והדבר אינו כלל בתרגום. כל זה מביא אותנו לידי הנחה, כי התרגומים אשר לפנינו חלו בהם ידים, שפחסו את צורתם הראשונה.

לזה יש להביא חבילות־חבילות של ראיות. נסתפק רק בחלק מהן:

רש"י, שמות (א׳ כ"ב) „ויצו פרעה לכל עמו לאמר כל הבן הילד היארה תשליכהו... לפיכך גזר אותו היום אף על המצרים שנאמר כל הבן הילוד ולא נאמר הילוד לעברים". הנה דחה רש"י את הפירוש, שהבן הילוד משמעו רק של ישראל, מבלי הזכר כלל, כדרכו תמיד, דברי אונקלס במקומו, שכתב מפורש: „כל ברא דיתיליד ליהודאי" 20).

20) בסוטה (ד׳ י"ב) ויצו פרעה לכל עמו אף על עמו גזר. ו„במיני תרגימא" להגאון ר"י ברלין תמה על אונקלס מהך תלמודא אך ב„לקח טוב" לר׳ שלמה בן מאיר, כתב ויצו פרעה לכל עמו שגזר גם על המצרים לאמר, כיון שיאמרו להם מצריים הללו שבני ישראל שתינוק נולד בבית ישראל יהיה כל עמו מסייעין אותו ליטול התינוק, כל הבן הילוד בן ישראל". וכפי הנראה שכך הוא הפירוש בגמרא, אף על עמו גזר, שגם הם ישגיחו ויבדקו אם נולד בן לישראל שיושלך ליאור. וכן משמע בתנחומא (תולדות סי׳ ה׳) ושמות רבה (פ׳ כ׳). וכן הוא בתקוני זהר, תקון כ"א (נ"ג:) „ואתמר

תורה:	ירושלמי, יונתן:	פשיטא:
שם (ל"ב, כ"ז) „לולא כעס אויב אגור".	...כעסא דסנאה יתקף 18).	...רוגזא דבעל־דבבא דעשן.
שם (ל"ב, ל"ו) „ואפס עצור ועזוב".	ולית להון דסעד וסמיך.	ולית דעדר ודסמך 19).

ג.

הדבר התמוה הוא, שהערוך מביא לפעמים מתרגום ירושלמי ובתרגום ירושלמי שלפנינו כתוב אחרת. אולם פה הגענו לנקודה עקרית. כי אמנם אם נעמיק להתבונן, נמצא כחזון המוזר הזה לא רק בתרגום הירושלמי, כי־אם בכל התרגומים הארמיים אשר להתנ"ך. הנה רש"י, שבכל פרשה ופרשה הוא מזכיר פעמים רבות תרגום אונקלס לתורה ותרגום יונתן לנביאים; ר' יונה אבן ג'נאח, אשר זה דרכו בספריו להקביל את המלה העברית אל המלה

18) עיין ערוך, ערך אגורא.

19) ילקוט עמוס (רמז תקמ"ט): „ואפס עצור ועזוב כביכול אינו עוזר וסומך לישראל". וכן הוא בספרי הנקרא בשם מדרש תנאים.

תורה:	ירושלמי, יונתן:	פשיטא:
שם (ל"ב, י"א)		
„ישאהו על אברתו".	על תקוף אברוי 17).	על עושנא דאברוהי.

מורה לפעמים על הן ואעפ"י שכתוב בוי"ו מורה על לאו והחזיקו בדעתו זו רבים. עיין ספר השרשים לרבי יונה במלת לו וראב"ע בשמות (כ"א, ח׳) ובפירוש המשנה להרמב"ם בסוטה (סוף פ"ה). ובאוצר נחמד ד׳ (ע׳ 101) כתב החי גייגר לבאר מה שכתוב בב"ר (סוף פרשה ס"ד) „ויבאו עבדי יצחק... ויאמרו לו מצאנו מים (בראשית כ"ו, ל"ב) אין אנו יודעים אם מצאו או לא מצאו מן מה דכתיב (שם, י"ט) וימצאו שם באר מים חיים הוי שמצאו מים חיים. וכתב גייגר „והדבר תמוה מאד מה לו להמדרש להביא עזר מרחוק והלא מפורש מצאו הדברים במקומם ויאמרו לו מצאנו מים... ועתה דע כי גם השבעים העתיקו באלו כתוב לא מצאנו מים באלף והוא הספק אשר היה לבעל המדרש לא ידענו אם הנוסח באלף או בוי"ו... תראה מזה כי הנוסח, אשר לפיהו העתיקו השבעים היה עוד שגור בפי בעלי המדרש והשבעים לא מתוך בטנם ולא מאשר לא ידעו ולא הבינו סרו מספרינו ובא זה ולומד על זה ומתוך כולם נבין קורות ספרי הקודש". ואולם לפי ד׳ חיוג׳ כל דברי גייגר נופלים מאליהם. ועיין במאור עינים (פ"ה ד׳ מ"ח), שכתב: „רק בג׳ מקומות מצאתיו הוא לבדו (ידידיה האלכסנדרוני) משונה מנוסח הכתוב ולא כן השבעים... וכתב הבאר אשר חפרו ויאמרו לא מצאנו מים בנתינת טעם על המנע המים מן הבאר ההוא הרביעי..." הנה הביא ר"ע מן האדומים מתרגום השבעים ההיפך מכפי שהוא לפנינו, אבל גם הוא לא ידע, כי אפשר מאד שגם לידידיה לא היה הנוסח משונה.

17) עיין לעיל, סוף הערה 13.

המקרא מבארים, שהיה לפני המתרגמים הקדמונים נוסח אחר בכאן ולא הקדשתוני. ואולם בכאן וביו"ב אפשר שאין צורך להכניס בכלל זה, כי פשוט הוא לכל המבין מעט עברית, שאחרי שכתוב: כי מריתם... להקדישני — פרושו, שמריתם ולא הקדשתוני. וכן הוא בראב"ע שם „להקדישני דבק עם מריתם והטעם כי מריתם להקדישני וזה הוא על אשר לא קדשתם כאשר פירש. ועיין עוד תהלים (ס"ח, י"ט) „ואף סוררים לשכן יה" — בפשיטא דלא נעמרון ודמו חוקרי המקרא, שהיתה גירסא אחרת. והנה בתרגום השומרוני נמצא צרוף ל׳ לעתיד תחת אל או לא. עיין בראשית (מ"ט, ד׳) „פחז כמים אל תותר — לתותר"; שמות (כ"ג, א׳) „אל תשת ידך עם רשע — לתשת אידך"; שם (כ"ג, ח׳) „ושחד לא תקח — וממון לתסב"; ועיין שבת (ע"ז) „לבושא — לא בושא"; פסחים (מ"ב) „לאמר — לא אמר"; נדרים (י׳) „לחולין — לא תולין". ומדרש (פ׳ צו) על הכתוב (ז׳, ל"ז) „זאת התורה לעלה למנחה ולחטאת — לא לעולה ולא למנחה ולא לחטאת". ומדרש קהלת (ג׳, י"ד) „ויאמר לאָדם — לא אָדם". ועיין תרגום הושע (ד׳, י׳) „לשמר — ולא נטרו". ובלקוטי קדמוניות בנספחות (ע׳ 68) „ועוד אמרו אמר רחמנא ואשה אל אחותה לא תקח לצרר אין לי אלא אחותה צרתה מנין ת"ל לצרר ומה הוא פירוש לצרר לא צרור. (בבה"ג דפ׳ ווארשא ד׳ מ"ת: צרתה מנין ת"ל לצרור לא צרור". ואלולא פירושא דבה"ג אפשר לפרש דהוא משום דכתיב לצרור ולא לצר. ועיין לקמן הערה 21). מכאן אתה אומר לא היא ולא צרתה ובני מקרא אמרו אם באים אנחנו לעשות משמע לצרור לא צרור צריכים אנו לעשות גם משמע לפתור לא פתור והוא שכתוב תשמע חלום לפתור אותו וכן משמע באו אחי יוסף לשבר בר לא שבר..." ואמנם הרי נתבאר, שכן הוא מדרך הלשון. וגדולה מזו כתב רבי יהודה חיוג׳ בספרו אותיות הנוח, שמלת לא, אף על פי שהיא כתובה באלף

תורה:	ירושלמי, יונתן:	פשיטא:
שם (כ״ט, י״א) „לעברך בברית ה׳ אלהיך״.	מלעברכון (16 בקימא ה׳ אלהכון.	דלא תעברון על קימא דמריא אלהכון.

בשורש אבד ובחזקוני. ועיין יונתן במדבר (ל״א, ח׳) „הלא אנת הוא לבן ארמאה דבעית למישיציאה ית יעקב אבונו ונחתא למצרים בגין למובדי זרעא״.

16) אפשר, שכוונו למה שמבואר במדרש תנחומא כאן: „ג׳ בריתות כרת הקב״ה עמהן כו׳ ואחת כאן מפני שאותו הברית שכרת עמהם בסיני בטלוה ואמרו אלה אלהיך לפיכך חזר וקבע עמהם בחורב וקבע עליה קללה למי שחוזר בדבריו״. — ואָמנם לתרגם מלה עם ל׳ באופן שלילי נמצא בפשיטא בהרבה מקומות. עיין שופטים (כ״א, ט״ז) „לנותרים לנשים — לאילן דאשתבקו דלא נשא״; איוב (ל״א, א׳) לשית עם כלבי הצאן — ולא חשבת אנון; תהלים (ס׳, ו׳) נתת ליראיך נס להתנוסס — דלא נערקון; (גם השבעים תרגמו להתנוסס משורש נוס אַך באופן חיובי. ועיין תרגום שומרוני (במדבר כ״ו, י׳) ויהי לנס — והוו לערוק וכן היא במדרש אגדה (הוצ. בובר) ויהיו לנס על שם ובני ישראל נסו לקולם ובספר השרשים לאבן ג׳נאח (ע׳ 306) מבאר „והיה כמסוס נוסס״ (ישעיה י׳, י״ח) משורש נוס והביא שכן דעת התרגום הארמי שם. ובפי׳ היווני סומכוס בישעיה (ל״א, ט׳) וחתו מנס שריו תרגם ממנוס. וכך הוא בפירוש ר״י קרא שם. ובס׳ התוספות לבן ג׳נאח פירש על סוס ננוס (ישעיה ל׳, ט״ז) מגזרת נס הובא ג״כ בראב״ע), מ״ב (י״ח, כ״ז) הלא על האנשים היושבים על החומה לאכל את צואָתם... דלא נאכלון; ועיין במדבר (כ״ז, י״ד) „באשר מריתם פי במדבר צן במריבת העדה להקדישני במים לעיניהם — בפשיטא ולא קדשתונני; וכן תרגמו השבעים והולגטא. וחוקרי

תורה :	ירושלמי, יונתן :	פשיטא :
שם (י"א, ל') „אצל אלני מורה".	בסטרי חזוי ממרא *	..ולוקבל בית בלוטא דממרא 14).
שם (כ"ו, ה') „ארמי אבד אבי וירד מצרימה".	לארם 15) נהריא נחתת אבונן יעקב *.	לארם אתדבר אבי.

בעיני להיותו כמו ונלינה בכפרים והנה יאמר כפר וכפיר כמו חצר המטרה (ירמיהו ל"ז, כ"א) ותציר לקנה וגמא (ישעיהו ל"ה, ז')". וכן הוא בספר השרשים לאבן גנאח בשרש הצר. וכפי הנראה הבינו כן המתרגמים הקדמונים, השבעים והפשיטא ומבקרי המקרא תלו כל אלה בשנוי נוסח.

והירושלמי שתרגם אגרא דאג׳ירא הוא כדרך כל המתרגמים הקדמונים לבאר לפעמים מלה על פי שתי הוראות, כמו במדבר (כ"ד, כ"ג) „משמו אל" — באונקלס „כד יעבד אלהא ית אילין ובפשיטא מא דסאם הלין אלאה, ובוולגטה quando ista faciet Deus. וכן הוא בתרגום השבעים וכיוצא בו במקומות רבים.

14) גם בבראשית (י"ב, ו') „עד אלון מורה" — כתוב בפשיטא „ממרא". ועיין ראב"ע (שם י"א) שהוא ממרא וכן הוא בתרגום ר"ס גאון „מרג ממרא". והשבעים תרגמו „אלון רם", וב„כוכבי יצחק", חוברת ל"ד (עמוד 93) כתב מורה אחד, משה צבי קאבלער, לבאר כן מדעתו : „ונראה שמלת „מורה" יורה שאלון זה ה י ה ג ד ו ל מ א ד והיה מורה דרך לכל הולכי נתיבות, כמו שמצאנו גם בעת שלנו עץ גדול בשדה להורות לנו הדרך אשר נלך בה מכפר לכפר".

15) עיין ספרי : „ארמי אובד אָבי מלמד שלא ירד יעקב לארם אלא לאובד ומעלה על לבן כאלו אבדו" ועיין רד"ק

תורה:	ירושלמי, יונתן:	פשיטא:
שם (ט"ז, ט"ז) „ולא יראה את פני ה' ריקם".	וליתיכון רשאין למתחמיא קדם ה' אלהכון *.	ולא תתחזא קדם מריא אלהך.
שם (כ"ב, א') „השב תשיבם לאחיך".	אתבא תתיבינון ליה *.	מהפכו אהפך אנון לה.
שם (כ"ד, י"ד) „לא תעשק שכיר עני ואביון".	„לא תעצון 13) אגרא דאגירא מסכנא וצריכא.	לא תטלום אגרא דמסכנא ודבישא.

13) אולי סברו, ששכיר כמו שכר והם שני משקלים, כמו: קדם וקדים. עיין „שפת יתר" (סי' כ"ב) שר' סעדיה גאון פירש „כמהפכת זרים" (ישעיה א') שהוא מגזרת זרם ודונש השיג עליו, שאם כן, היה לו לכתוב זרמים. וראב"ע כתב, שמשקלי השמות משתנים, כמו קדם וקדים, וכן כתב הרד"ק בשורש זרם. ולכאורה קשה לאמר כן, שהרי רס"ג בביאורו לישעיה שם תרגם בלשון רבים, כהפך אלסיול. ובמחברת מנחם (צד 81) כתב: „ויש מהפותרים אשר ידמו וישוו מים זרים (ירמיהו י"ח, י"ד) לזרם מים ולא יתכן לפתור כן". וכמו כן יש שני משקלים: כפר וכפיר וענינם אחד. עיין רד"ק שרש כפיר „לכה ונועדה יחד בכפרים" (נחמיה ז') שהוא כמו כפרים. ועיין תרגום „וכפיריך תאכל חרב" (נחום ב', י"ד) וכפרנך תקטול חרבא. וכן תרגמו השבעים „וסוחרי תרשיש וכל כפיריה" (יחזקאל ל"ח) — כפריה. ועיין כן בפירוש ר' משה בן ששת ליחזקאל (לונדון תרל"ב) שכתב „ונכון

תורה:	ירושלמי, יונתן:	פשיטא:
שם (ל"ב, ז׳) „ולמה תניאון את לב בני ישראל".	ולמה תתברון.	למנא תברין 11).
דברים (ד׳, י"ב) „וידבר ה׳ אליכם מתוך האש".	ומלל ה׳ עמכון *. בטורא מן גו אשתא.	ומלל מריא עמכון בטורא מן גו נורא.
שם (ט"ו, י"א) „לאחיך לעניך ולאבינך בארצך.	לאחיכון מסכניא ולצריכיא דאית בארעכון.	לאחוך 12) מסכנא ולבישא דבארעך.

11) בראב"ע: „תניאון כמו תשברון", ועיין מדרש תנחומא (שלח סי׳ ט׳) „נתכוונו המרגלים לשבור לבן של ישראל, שנאמר ויניאו את לב בני ישראל". ועיין בתשובת דונש על מחברת מנחם (צד 21) שכתב „והבאת בחלק אחד אל תאכלו ממנו נא עם ולמה תניאון ופתרת אותו נא שבור כמו ועצם אל תשברו בו ותעשה מצוה אחת משתי מצות ותורה אחת משתי תורות, וכן לא יאות להורות ופתרון אל תאכלו ממנו נא כמשמעו בלשון ערבית". והראב"ע בפסוק אל תאכלו ממנו נא העתיק, כפי הנראה, מכאן כל הדברים מבלי הזכיר את המקור. ועיין ספר הגלוי (צד 16).

12) עיין רמב"ן: „באומר לאחיך העני ולכל אביוני ארצך".

תורה:	ירושלמי, יונתן:	פשיטא:
ויקרא (א׳, ט״ז) „והסיר את מראתו בנוצתה".	ויעבר ית קורקבניה בנטשא.	ונעבר 10) קורקבנה באוכלה.
שם (י״ג, ט״ז) „ובא אל הכהן".	וייתי לות כהנא *.	ניתונה לות כהנא.
שם (כ״ו, כ״ה) „ונתתם ביד אויב".	...ביד סנאיכון *.	...באידא דבעל־דבביכון.
במדבר (ה׳, כ״ח) „ונזרעה זרע".	ותתעבר בבר דכר *.	ותאלד דכרא.
שם (כ״ג, כ׳) „הנה ברך לקחתי".	הא למברכא אדברית.	הא למברכו אתדברת.

המקום אשר אזכיר את שמי אל תקרא אזכיר אלא אשר תזכיר ועיין במחברתי Untersuchungen ueber die Peschitta. צד 7.

10) בתורת כהנים ובזבחים (ס״ה) „והסיר את מראתו זו הזפק — אבא יוסי בן חנן אומר נוטלה ונוטל הקרקבן עמה", והפלוגתא היא אם צריך להסיר גם את הקרקבן ונוצה יהיה פירושו קורקבן. עיין רש״י וספר השרשים לר״י אבן גנאח בשורש „ראה" ובשורש „נוצה". אבל על זפק אין כל מחלוקת. ופלא, שהירושלמי והפשיטא פירשו „מוראה" קורקבן וזפק לא הזכירו כלל.

תורה:	ירושלמי, יונתן:	פשיטא:
שם (ט"ו, א׳, ב׳) „אשירה לה׳... ויהי לי לישועה".	נודי ונשבח קדם ה׳... והוה לן לפריק.	נשבח למריא... והוא לן פרוקא.
שם (שם ד׳) „ומבחר שלישיו טבעו בים סוף".	שפר עולימוי וגיברוי טבע בימא דסוף.	וגביא דגנברוהי טבע בימא דסוף.
שם (כ׳, כ"ד) „בכל המקום אשר אזכיר את שמי".	בכל אתר דתדכרו ית שמי.	בכל אתר 9) דתדכר שמי.

ביונתן, אך דבריו שם אינם מבוררים כל צרכם) וחלוף בזה עיין בתוספות על התורה שמות (י"ט, י"ג) „ותרגום ירושלמי או אתרגמא יתרגם או אישתדאה אישתדי". ואָמנם כן הוא באונקלס ובתרגום ירושלמי כתוב „ארום מתרגמא יתרגם או גירי דאשא יתקשתון ביה". ובתוספות הרא"ש מביא מתרגום ירושלמי בלשון אחרת, ותרגום ירושלמי ארי אתרגמא אתרגם באבני ברדא או אשתדאה אישתדי באבנא אישתא", וביונתן כתוב: „ארום יתרגמא יתרגם באבני ברדא או גירין דאשא ידרקון ביה"

9) כי זה אינו שנוי בגוף המקרא רק מצד המתרגמים תעיד לנו עדות מכרעת מחברת הערוך לר׳ שלמה פרחון, חלק הדקדוק בשער החלוף (ז׳ ע"ד). בתוך החלופים הרבים שמנה שם, הביא גם זה: „אשר אזכיר את שמי — משפטו, אשר תזכיר את שמי. ועיין בפירוש ההגדה בערבית, שנדפס בספר היובל „ברכת אברהם" (ברלין תרס"ג) צד 27. כמו קאל בכל

תורה:	ירושלמי, יונתן:	פשיטא:
שם (כ"ט, י"ז) „ועיני לאה רכות".	ועיני דלֵאה הוו רכיכן על דהות בכיא ומצלא דלא תסוק במזליה דעשו.	ועיניה דליא רכיכן הוי 8).
שם (ל׳, כ"ו) „תנה את נשי".	הב לי ית נשי *.	הב לי נשי.
שמות (ד׳, כ"ח) „ואת כל האתת אשר צוהו".	...דפקדה למעבד *.	...דפקדה למעבד.
שם (י"ג, י"ג) „ואם לא תפדה וערפתו".	...ותקטלון יתיה.	...תִקטליוהי.

לנביאים כי לא יעשה ה׳ אלהים דבר כי אם גלה סודו לעבדיו הנביאים אמר הקב"ה אברהם זה נביא כ"ו מה אני עושה דבר חוץ מדעתו".

8) כן הוא גם בתרגום השומרוני „ועיני לאה רכיכן". ועיין מדרש כאן „אמוראי דר׳ יוחנן תרגם קודמוי ועיני לאה הוו רכיכין אמר ליה עינוהי דאמך הוו רכיכין ומהו רכות, רכות מבכיה". ועיין בב"ב (ד׳ קכ"ג). ועיין בתוספות הרא"ש על התורה „ויונתן תרגם ועיני לאה יאין" ואינו ביונתן רק באונקלס וקרוב לודאי שנתחלפו השמות (ובפרושו של בעל הטורים על התורה נראה, שהיה לו לכאורה נוסח דומה לזה

ולדוגמה נרצה בזה איזו ענינים ובאורים אופיים בתרגומי יונתן וירושלמי המכוונים לתרגום הסורי הנקרא פשיטא:

תורה:	ירושלמי, יונתן:	פשיטא:
בראשית (ז׳, י״ג)		
ושלשת נשי בניו אתם אל התבה״.	...ותלת נשי בנוהי עמיה *).	...ותלת נשא דבנוהי עמה.
שם (י״ד, ה׳) „ואת הזוזים בהם״.	וית זויתניא די בהון.	ולעשינא דבהין.
שם (י״ח, י״ז)		
„וה׳ אמר המכסה אני מאברהם אשר אני עשה״.	וה׳ במימרא אמר המכסי אנא מאברהם רחמי״.	מכסא אנא מן עברי 7) אברהם.

* המסומן בכוכב מכוון לתרגום יונתן וסתם, בלי ציון — ירושלמי.

7) בחבורי על התרגומים הקודמים הראיתי על הרבה סבות, שגרמו לכל השנויים הרבים והעצומים הנראים ביניהם ובין התנ״ך שלפנינו. אין כאן המקום להאריך בזה, אולם דרך אגב נעיר על איזו דברים: הוספת מלת „עבדי״ או „רחמי״ באה, לדעתי, משום שידועה דרך הפשיטא ותרגום הירושלמי להכניס בפירושיהם מדרשי רז״ל וכל העובר על פני התרגומים ימצאם למכביר. וגם זהו אחד מהם. עיין במדרש (ב״ר פ׳ מ״ט) „וה׳ אמר המכסה אני מאברהם, ד״א סוד ה׳ ליראיו בתחלה היה סוד ה׳ ליראין ואח״כ לישרים ואת ישרים סודו ואח״כ

בלברניא". ובערך סלמנדרא: „החלד והעכבר תרגום ירושלמי כרכושתא וסלמנדרא" ובערך כרכושתא: „החלד והעכבר תרגום ירושלמי כרכושתא ועכברא", ובעל כרחנו עלינו לאמר, שאחד מהם הוא טעות סופר. ובתרגום ירושלמי שלפנינו אין כלל מזה ורק יונתן מתרגם „כרכושתא ועכברא". ובתוספות חגיגה (כז.) כתבו „החלד והעכבר תרגום יונתן כרכושתא וסלמנדרא ערוד". ורבי צבי חיות (ב„אמרי בינה", ד' ט"ז) כתב, ש„יונתן" הוא טעות סופר וצ"ל „ירושלמי" ובערוך ערך סלמנדרא הגירסא נכונה תרגום ירושלמי, והביא כן מספר „שם הגדולים" וספר „בן יוחאי". אבל לפי האמור אין זה מוכרח כלל, הלא בערך כרכושתא הביא הערוך החלד והעכבר תרגום ירושלמי כרכושתא ועכברא. ומכאן אפשר להסתייע לגירסת התוספות, שהרי הערוך בעצמו הביא מתרגום ירושלמי אחרת. גם לשונם של התוספות במסכת ע"ז (נ"ט) „וכן תרגום יונתן הר שעיר טורא דגבלא ובתרגום ירושלמי אומר הופיע מהר פארן איתגלי מטורא דגבלהון", מוכיחה, שידעו גם מתרגום יונתן וגם מתרגום ירושלמי.

ב.

גם עיקר היסוד להחלטת החוקרים, שתרגום ירושלמי ותרגום יונתן אחד הוא, משום שכמה פירושים המובאים בערוך בשם תרגום הירושלמי נמצאים בתרגום יונתן — יסוד נופל הוא, שהרי כמו־כן נראה בכל התרגומים השונים הרבה פירושים מתאימים ושוים זה לזה.

שהוא בעצמו בא לידי מסקנה „דמרב ההשתניות הנמצאות בין שני התרגומים שראה הכרח הוא לומר, כי מי שעשה זה לא עשה זה“, מה טעם יש בזה שכתב „או כי המחבר האחד תרגם באופנים שונים ומעתיקיו כנוהו תרגום יונתן בן עוזיאל וקצתם תרגום ירושלמי“? הלא על זה אנו דנים, אם שני תרגומים שונים לפנינו או רק תרגום אחד. ואם רק נודה, ששני תרגומים שונים, מה נרויח בזה על ידי השערה רחוקה כזו, שממחבר אחד יצאו? גם מה שמצא במדרש רות הנעלם, בשם ת״י על הכתוב ירק ירק בפניה, מינבול ינבול באנפה — לפנינו לא נמצא תרגום זה לא ביונתן ולא בירושלמי.

ומה שלא נזכר תרגום יונתן בערוך — הנה באמת הוא נמצא בערוך, כמו שכתב ר׳ משה לנדוי. ושי״ר, שהשיג עליו בתולדות בעל הערוך וכתב שזה שקר, שהרי בכל מקום מזכיר הערוך רק תרגום ירושלמי וגם שם הוא בדפוסים הקודמים בר״ת: „ת״י“ וכוונתו לתרגום ירושלמי — הנה לפי המבואר יש פנים לדעת רמ״ל ולגירסתו שראה בערוך, וקרוב לשער להיפך, שכמה פעמים שהיה כתוב בערוך תרגום יונתן הדפיסו בר״ת „ת״י“ ובמקומות רבים כתבו מפורש „תרגום ירושלמי“ ובאמת צריך להיות „תרגום יונתן“. ולפי זה אפשר, שבכל המקומות שהובאו בשם תרגום ירושלמי והם נמצאים בתרגום יונתן נשתרבב בסבת טעות זו.

ועיין עוד בערוך, ערך ברן ב׳: „והשיבד ה׳ מצרים באניות תרגום יונתן בורניא ואלפיא (ביונתן לפנינו כתוב רק באלפיא). וכאן אי־אפשר לכאורה לומר, שהיה כתוב „ת״י“ והכוונה תרגום ירושלמי, שהרי לקמן, בערך לברניא, כתב בעל מוסף הערוך: „תרגום ירושלמי והשיבך ה׳ מצרים באניות ויחזור מימרא דה׳ למצרים

הלשונות שזכר הרב ריקאנטי על הפסוקים שזכרנו. גם במדרש רות הנעלם סמוך לראשיתו מצאתי ר׳ יוסי בן קסמא אומר לבלתי עשות עמכם נבלה, מאי נבלה — צרעת, דכתיב ירוק ירק בפניה, ותרגום יונתן מינבול ינבול באנפה, אמת כי בנוסח אחר ראיתי תרגום רב יוסף, אולם טעותו מבואר, כי מי הביא את ר׳ יוסי קדמון לראות מי שיהיה אחריו. ויהי כאשר עברתי על כל התרגום הנזכר מצאתיו במקומות רבים מאריך בדבריו פעם על צד הביאור, פעם דרך דרש על דרך התרגום הירושלמי הנדפס בקצה המקראות. אפס עם היות שניהם במקומות רבים שוים הלא מרוב ההשתניות הנמצאות גם כן בינותם הכרח הוא לומר מי שעשה זה לא עשה זה, או כי המחבר האחד תרגם באופנים שונים, כמו שראיתי בפרט על הכתוב ותגע לרגליו ומעתיקיו קצתם כנוהו תרגום יונתן בן עוזיאל וקצתם תרגום ירושלמי".

העתקתי כל דבריו בשלמות, משום שגם מנדלסון בהקדמתו „אור לנתיבה" (ווילנה, צד 34) מביאו והסכים לזה וכתב גם כן, „שנראה שהסופרים המעתיקים מצאו ראשי תיבות ת"י וקצתם כנוהו יונתן וקצתם תרגום ירושלמי ושניהם אחד". ולדעתי כל דברי ר׳ עזריה מן האדומים תמוהים מאד. הראיה מהריקאנטי היא ראיה לסתור. אדרבה, כיון שמחבר אחד מביא תרגום של דברים שונים פעם בשם יונתן בן עוזיאל ופעם בשם ירושלמי, הרי זה אות ומופת, ששני מקורים שונים היו לפניו. ועל שני התרגומים השלמים, שראה ביד הנשיאים, אין לסמוך כלל. הרי הוא גופו מעיד „ששניהם מתחילים תרגום מלת בראשית לא בחכמתא אבל מן אוולא", ואם כן זה מוכח, שטעות היתה שם, שהרי לפנינו בתרגום ירושלמי מתורגם בראשית — בחוכמא. ומה שתמוה ביותר הוא, שאחרי

בערך הבהב: „אל תאכלו ממנו נא, תרגום ירושלמי מהבהב".
„ גבן, ב׳: „תרגום ירושלמי מפרש או גבן או דגבינוי חפין עינא או דלית ליה שיער בגבינוי או דגביח".
„ זיו: „ואת הזוזים בהם תרגם ירושלמי זיוותניא דבהון".
„ שפל: „ולירכתי המשכן תרגום ירושלמי שיפולוי דמשכנא".

מתוך כל הדברים האלה יוצא לנו, כי הנחת החוקרים מופרכת היא וכי ודאי גמור ניכר ומוכרע מתוכו, כי היה תרגום ירושלמי מיוחד לתורה.

ורבי עזריה מן האדומים ב„מאור עינים", אמרי בינה, כותב: „גם לענין זה תדע כי יונתן בן עוזיאל, אשר תרגומו על התורה התפרסם, יש לנו עוד מוכיח שאף הוא תרגם את התורה כלה, כי הנה תמצא החכם ריקאנטי זוכר אותו על כמה פסוקים, כגון אשר ברא אלקים לעשות, עפר מן האדמה, לאדם ולאשתו כתנות עור, והאדם ידע, ויתהלך חנוך, הנפילים היו, מכון לשבתך, ושלח את הצפור, כי אשר ישנו פה, וזולת אלה ויען ראיתיו ג"כ על מקצת פסוקים זוכר תרגום ירושלמי כמו ויכולו, הבה נרדה, חוכך אני דלגבי דידיה הכל אחד. ובפרט כי ראיתי ב׳ תרגומים שלמים על התורה כולה דומים מלה במלה, האחד ביד הנשיאים בני פוא"ה מריי"ן וכתוב בשוליו שהוא תרגום יונתן בן עוזיאל והאחד ביד הר"ר שמואל קסי"ם במנטובה ובשוליו יכנהו תרגום ירושלמי, שניהם מתחילים תרגום מלת בראשית לא בחכמתא אבל מן אוולא ברא ה׳ ובשניהם נמצאו כל

בערך זמרגד, א׳: „כומז תרגום ירושלמי זמרגדין".
" חצף: „אפס כי עז העם תרגום ירושלמי חציפין".
" דייתק: „וכל טוב אדוניו בידו תרגום ירושלמי דיתיקא דרבוניה".
" צבע, ג׳: „וטבלתם בדם תרגום ירושלמי ותצבעון בדמא".

כל אלה וכיוצא בהם אינם כלל לא ביונתן ולא בירושלמי שלפנינו ועל כרחנו אנו צריכים להניח, כי היה תרגום ירושלמי, שבו היו כל המקומות הנזכרים. ואם כן אפשר מאד ששם נמצאו כל אותם הדברים המובאים בשם תרגום ירושלמי.

גם קשה להעלות על הדעת, שהתרגום, שאנו קוראים לו יונתן בן עוזיאל, הוא התרגום הירושלמי, שהרי פעמים אין מספר מביא הערוך דברים בשם תרגום ירושלמי והדברים מבוארים רק בתרגום ירושלמי וביונתן כתובים הם באופן אחר לגמרי. אמור מעתה, שבדיוק גמור הזכיר הערוך בכל מקום תרגום ירושלמי, ותרגום ירושלמי ותרגום יונתן הם שני תרגומים מיוחדים.

נביא דוגמאות אחדות מהערוך:

בערך בהת: „תרגום ירושלמי לא הוו ידעין מה היא בהתתא".
" חלץ: תרגום ירושלמי שור חלוצה".
" חרפתא: „תרגום ירושלמי והעטלף וחרפתא".
" אבניתא: „תרגום ירושלמי והאנפה למינה ואבניתא".
" ברדק: „תרגום ירושלמי ויעש את הבריח התיכון לברוח, ועבד ית נגריא מציעא לברדוק".

ובעל „מוסף הערוך" (בערך אשן ב', בערך פתרן ובערך צם ג') החליט, שתרגום יונתן בן עוזיאל הוא הוא תרגום הירושלמי. והוזקק לזה, מישום שהערוך מזכיר כמה דברים בשם תרגום ירושלמי ולפנינו הם ביונתן. וכן כתבו הגריעב"ץ בספר „לחם שמים" על משניות (סוף מגילה) והרחיד"א ב„שם הגדולים" (מערכת ספרים, אות תרגום יונתן) והחזיקו בדעה זו הרד"ל במבואו לפרקי דר' אליעזר (אות ב') ושי"ר בתולדות בעל הערוך (דפוס וורשה, צד 52), וכן צונץ וגייגר. את שני האחרונים לא ראיתי בעצמי, כי ספריהם אינם תחת ידי, אך בעל ערוך השלם מזכירם וכותב על דעה זו שהיא מזוקקה שבעתים.

ולדעתי, ההנחה הזאת שוברה בצדה, כי מה יענו לזה, שכמה פעמים מזכיר הערוך דברים בשם תרגום ירושלמי ואינם נמצאים כלל ביונתן, כמו:

בערך שחף, ג': „על גחונך תלך תרגום ירושלמי על מעך תהא שחיף".

" קלע: „ויתקעהו ימה סוף תרגום ירושלמי ואקלע".

" קל ב': „יוקח נא מעט מים תרגום ירושלמי קליל מיא".

" רשם: „חבורה תחת חבורה, תרגום ירושלמי תשלומי רשם".

" אספקא: „ותרגום ירושלמי צנצנת איספקא".

" קטם, א: „טרף בפיה תרגום ירושלמי קטים בפיה".

" שנק: „את אשר התעללתי במצרים תרגום ירושלמי ית מה דשניקית ית מצראי".

יונתן. ואף כי רבנו בחיי העתיק רק את המובן בקצרה, בכ"ז עדיין לא ברור אם היה לפניו הנוסח שלפנינו, אחרי שסמאל לא נזכר שם כלל, גם במקום גבריאל כתוב לפנינו מיכאל; ועיין סוטה (דף י') : בא סמאל ורחקן, בא גבריאל וקרבן").

ר' יוסף קרא בש"ב (י"ז, י"ט) „ותשטח עליו הרפות — פרעה את ראשה ושטחה על הבאר שערותיה, הריפות פתרון השערות שלה 6), כמו ופרע את ראש האשה (במדבר ה', י"ח), ובתרגום ירושלמי ויפרע ית ריפתהא" (ליתא).

הרמב"ן איוב (ל"ג, כ"ה) : „ויטש על המחנה (במדבר י"א, ל"א) מתרגם הירושלמי ורפש על משריתא (ליתא).

בעל הטורים שמות (ל"ה, כ"ז) „והנשיאים הביאו תרגום ירושלמי ועננייא איתיאו" (ליתא. וביונתן: ועננ' שמיא אזלין לפישון ודליין מתמן...).

כל אלה הדברים מוכיחים למדי, כי לפני הראשונים היה תרגום ירושלמי לתורה בשלמותו.

---

6) כפי הנראה הבינו בעלי המדרש כך את פירוש מלת הרפות. וזהו המקור למסופר בילקוט אסתר תתרנ"ג: „בוא וראה כמה גדול זכותה של אשת שמעי. בשעה שברח צדוק ואביתר, שבקש אבשלום להרגם, מצאו דלת של שמעי פתוחה נכנסו שם וירדו לתוך הבאר, מיד באה אשת שמעי ופרסה מסך על פיו ופרסה עליה הריפות, שנאמר ותקח האשה... ופרעה ראשה... באו עבדי אבשלום ומצאוה שהיתה יושבת וראשה פרוע, אמרו, אפשר שהצדיקים בתוך הבאר וזו יושבת עליהם, מיד חזרו. אמר הקב"ה הואיל ועל ידה נמלטו, עתידה שיצאו ממנה שני צדיקים שפודין את ישראל על ידיהם, אלו מרדכי ואסתר".

דמתרגם ויכל אלקים ביום השביעי (בראשית ב„ ב׳) וחמיד (ליתא לפנינו, ונמצא כן בתרגום ירושלמי כ״י פארים).

תוס׳ ע״ז (דף נ״ט) „וכן תרגום יונתן שעיר טורא דגבלא, ובתרגום ירושלמי הופיע מהר פארן איתגלי מטורא דגבלהון לבנוי דישמעאל״ (בן יוחאי, מענה ק״ל).

תוס׳ הרא״ש על התורה במדבר (כ״ב, ז׳) „וקסמים בידם 5), תרגום ירושלמי אגרא דקוסמיהון בידיהון״ (ליתא).

רבנו בחיי (בראשית ל״ח, כ״ה) „היא מוצאת ותרגום ירושלמי הזכיר כי סמאל החביא אותם כדי שלא תמצאם ותשרף ותמר בקשה רחמים לפני הקדוש־ברוך־הוא להמציא לה ג׳ וינצלו ג׳ ואז תתן לו ג׳ ורמז הקדוש־ברוך־הוא לגבריאל והחזירם לה והשליכתם לרגלי הדיינים וזהו שאמרה לו הכר נא למי ההותמת והפתילים והמטה״ (ענין זה בארוכה נמצא לפנינו גם בתרגום ירושלמי גם בתרגום

וגם כלתה נפשי... ועיין מצודת דוד להרדב״ז (מצוה פ״ד וצ״א) שכתב ויכל אלקים ומתרגמינן וחמיד. ולדעתי אפשר, שהתרגום הירושלמי הוזקק להוציא את המלה „ויכל״ מידי פשוטה במקומה ולתרגמה „וחמיד״, משום הקושי שבמקרא: „ויכל אלהים ב י ו ם ה ש ב י ע י ״. ואמנם השבעים והפשיטא שנו מלשון המקרא וכתבו בתרגומם „ביום הששי״ (ועיין מגילה ט.).

5) עיין תוספות עה״ת ב„מנחת יהודה״, שכתב: וי״מ קסמים ממון כמו שתרגם יונתן כי תאנה לא תפרח שבהפטרת חבקוק לא יגבון קסומא ופי׳ ממון ומס כפר״מ מקוצי״. ועיין חזקוני, שכתב: „וכן תרגום ירושלמי ואגרין חתימים בידיהון״, וכן הוא בירושלמי לפנינו.

רש"י 4) ב"מ (ד' כ"א) מאלמים אלמים (בראשית ל"ז, ז') „ומתרגמינן בירושלמי מכרכן כריכן". וכן הוא בערוך ערך כרך: „מאלמים אלמים תרג' ירושלמי מכרכין כריכין".

הראב"ע, שאינו מזכיר אף פעם את תרגום אונקלס בשמו, הנה את תרגום הירושלמי הוא מזכיר מפורש. עיין ויקרא (כ"ו, א').

ועיין בתשב"ץ קטן (מובא בכל בו סי' ל"ז), שהרים את ערך תרגום ירושלמי על ערך תרגום אונקלס. וזה לשונו שם: „מן הדין היה לנו לחזור אחרי תרגום ירושלמי, לפי שבטוב מפורש העברי יותר מן התרגום שלנו אך שאינו מצוי בידינו".

ארחות חיים ה' שבת (צד ס"ה סי' ד') חמדת ימים אותו קראת (בתפלת שמונה עשרה בשבת) לא מצאנו מקום שנקרא לשבת חמדת ימים רק בתרגום *) ירושלמי

4) הרב ר' צבי חיות באמרי בינה (ד' ט"ז) הביא בשם החכם צונץ בספר הדרשות (עמ' ס"ח) שרמז לעיין ברש"י, שמביא מתרגום ירושלמי ותמה, שבפירושו על התורה לא הזכיר רש"י בשום מקום תרגום ירושלמי ובלי ספק לא היה אז תרגום זה לנגד עיניו. אולם אפשר שגם כאן העתיק רש"י מן הערוך. ורש"י בגיטין (ח', א') מביא בשם תרגום ירושלמי וגם דבר זה כבר הובא בערוך. ועיין ר"ש בשביעית (ו', א').

*) תרגום ירושלמי זה הביאו עוד רבים, כמו ספר המנהיג (ברלין, צד ל"ב), הרשב"א בתשובותיו (ח"ה. סי' א') ובעל הטורים בחומש שם. אמנם בספר הפרדס לרש"י (סי' ג') כתב לבאר כן מדעתו „והיכן נקרא השבת חמדת ימים שנאמר ויכל אלקים ואין ויכל אלא לשון חמדה וכן הוא אומר נכספה

ברי"ף (במסכת בבא מציעא, בפרק אלו מציאות) לענין המוצא מטבעות דמשלחפי שלחופי: „תרגום ארץ ישראל שכל את ידיו שלחפינהו לידוי". ועיין ברשב"ם ב"ב (צ"ט) „ודלמא שלחופי הוו משלחפי ידייהו כנף על כנף, כאדם שחובק את ידיו, כדכתיב שכל את ידיו ומתרגמינן בתרגום א"י שלחפינון לידוהי כך פירש ר"ח" 3). (ועיין „מאור עינים" אמרי בינה פ"ט ע' ס"ד).

הרד"ק בבראשית (עמ' י"א) „שתים עשרה עינות מים (שמות ט"ו, כ"ז) תרגום ירושלמי פוגים דמים" (ליתא).

הרמב"ן (במדבר י"א, כ"ח) „אדני משה כלאם ובתרגום ירושלמי ראיתי שאמר בכלאם מנע מנהון רוח קודשא" (ליתא; ביונתן: „כלי מנהון רוח נבואתא").

רבנו בחיי (דפוס קארעץ) בבראשית (ד' י"ב, ע"ג) „תרגום ירושלמי ובקטן כלה (בראשית מ"ד, י"ב) סייף (ליתא).

ופירושו: החליף. ובתרגום ירושלמי לפנינו כתוב: פרג ית ידוי", כתרגום של לא יחליפנו ולא ימיר (ויקרא, כ"ז, י') והפירוש הוא לפי הענין, שיעקב החליף את ידיו. ובמקומות רבים מצינו, שבעל הפשיטא משתמש במלת שחלף לתרגם בו פעלים שונים לפי הענין מ"א (י"ג, כ"ו) „אשר מרה את פי ה' — דשחלף; ש"א (י', ט') „ויהפך לו אלהים לב אחר — שחלף"; ש"ב (י"ט, כ"ה) „ואת בגדיו לא כבס — ולא שחלף מאנוהי"; מ"ב (כ"ה, כ"ט) „ושנא את בגדי כלאו — ושחלף; נחמיה (ט', ז') „ושמת שמו אברהם — שחלפת".

3) כן הוא בפירוש הר"ח בגליון הש"ס דפוס ווילנא בפ' אלו מציאות שם. וכנראה העתיק הערוך מהר"ח כדרכו.

ברמב"ן שם: „ומגרש לערים (במדבר ל"ה, ב׳) תרגום ירושלמי ופרוור" (ליתא).

הרד"ק בספר השרשים שורש בקר: „ותרגום ירושלמי תשמטנה ונטשתה (שמות כ"ג, י"א) תשמטון יתה ותבקרון יתה". וכן הוא ברמב"ן (ויקרא י"ט, כ׳) „תשמטנה ונטישתה תרגמו הירושלמי ותבקרנה". ובערוך ערך בקר: ונטשתה תרגום ירושלמי תשמטון יתה ותבקרון יתה" (ליתא).

הערוך ערך שלחף: „שכל את ידיו (בראשית מ"ח, י"ד) תרגום ירושלמי שלחפינהו לידוי" (ליתא) 2) וכן הוא

2) ראוי להעיר, שנמצא בתרגום הסורי הנקרא פשיטא רק בחלוף אותיות: „שחלף אנין אידוהי", ועיין כמו כן ברש"י מגילה (כ"ד) ערום ויחף (ישעיהו כ׳, ד׳) מתרגם „ערטילאי ופחח". ובתרגום שלפנינו כתוב „פחיח ויחף". וכן העתיק רש"י בישעיהו שם: „ערום ת"י פחיח". וכבר העירו התוספות שם במגילה על רשי, שהתרגום של ערום הוא פחח וכתבו שכן פירש רב אלפס דפחי זה אותו שלבש בגדים קרועים וה"נ משמע פ"ק דמסכת קדושין (הגאון ר"י ברלין בגליון שם העיר, שלא מצא זה בקדושין, אולם הדבר נמצא בירושלמי, מועד קטן (ג׳, ז׳) וכפי הנראה שהיה כתוב בתוספות בראשי תיבות „במ"ק" וטעו לפרש במסכת קדושין. וברי"ף המובא בתוספות כתוב מפורש בירושלמי דמועד קטן). ואמנם בפשיטא מתורגם ערום ויחף ערטל וחפת. וחלופים כאלה בין הארמי להירושלמי והסורי יש הרבה מאד. אולם בעיקר הדבר מה שהבינו, כי „שלחפינהו לידוי", שהיה לפניהם בתרגום הירושלמי, פירושו הוא הרכבת ידים זו על זו, אפשר מאד שכוונת הירושלמי כמו הפשיטא, כי שלחף ושחלף אחד הוא

א.

מן התרגום הירושלמי שעל התורה נשארה לנו רק פליטה. אולם לפי הראשונים, כפי שיש לשער נאמנה מרוב המקומות שהביאוהו, היה בשלמותו. לא נבוא לחשוב ולפרוט את כל תרגומי הירושלמי, שהשתמשו בם הראשונים, רק נביא איזו דוגמאות:

הרד"ק בפירושו לבראשית (ד׳, כ"ו) „ולשת גם הוא ילד בן", כתב: ותרגום ירושלמי ולשת לחוד 1) הוא אתיליד בר וקרא ית שמיה אנוש ביומוהי הא שרי בני אינשא למפלח פולחנא נוכרהא ולמכנייא יתהון בשם מימרא דה׳" (בתרגום ירושלמי שלפנינו ליתא).

הרמב"ן (בראשית ל׳, כ׳) „עד שראיתי בתרגום הירושלמי זווד יתי מימרא דה׳ זוודין טבין ולמדתי שעשו המלה כאילו כתובה בוי"ו". (בתרגום ירושלמי שלפנינו ליתא; ביונתן: „עביד יתי ד׳ זבודין טבין").

---

1) הרד"ק נתקשה שם בדברי תרגום זה וכתב: „ובאמרו לחוד כי הוא לבדו נתקיים לו הזרע ולא לקין ולהבל אבל תימה איך עשה מן הריבוי מיעוט". ופלא על הרד"ק, שלא ידע כי מלת „לחוד" מלבד הוראתה „רק" יש לה עוד הוראת „גם". עיין תרגום ירושלמי בראשית (י"ג, ח׳) „וגם ללוט — ולחוד; ויקרא (כ"ז, מ"ד), „ואף גם זאת — ולחוד; ויונתן, דברים (ז׳ כ׳) „וגם את הצרעה" — ולחוד, ועוד במקומות אין מספר.

ביותר ראויה לתשומת־לב עובדה זו:

אחרי שאָנו רואים בתרגומים השונים שנויים וחלופים שמצד צורתם החיצונית אפשר לבוא, לכאורה, לידי החלטה על־דבר נוסח אַחר, ואותם השנויים אָנו מוצאים במבארים ומפרשים, שבאו אליהם מצד הבאור גרידא מבלי בבואָה דבבואָה של איזו גירסא אחרת — הרי עובדה זו לעצמה עוקרת ומבטלת בטול גמור את הנחת החוקרים בדבר שנויים במקרא, ואדרבא היא מוסיפה לאַשר ולקיים את הנוסח שלפנינו.

החוקרים מניחים, כי לפני המתרגם היוני סומכוס היה הנוסח במקרא (ישעיה ל״א, ט׳) „וחתו מנס שריו" — „וחתו ממנוס שריו", ורבי יוסף קרא בפירושו לישעיהו מפרש כן. עיין הערה 16.

או שהם מוכיחים מתרגום השבעים, כי היה כתוב בבראשית (י״ב, ו׳) „אלון רם" במקום „אלון מורה". ומלמד אחד בירכתי גליציה, שלא חלם מעולם על־דבר תרגום השבעים, מבאר כך מקרא כפשוטו, כמו שהבאתי לשונו בהערה 14. ועיין כיוצא בזה בהערות 9, 13, 31, 36, 40.

ובמבוא לתרגום הפשיטא בכתב עברי, המוכן לצאת לאור בקרוב, ברצות ה׳, הרחבתי הדבור בפרט זה ויחדתי לו פרק שלם.

נויאָרק, כ׳ תמוז, תרפ״א.

ח. ח.

לעור את העינים ולשחד את הלבבות. ואחדות מהערותי מכוונות כלפי דרך מיכנית זו בחקירת המקרא. מעמידות הן את הקורא על כמה טעויות שטעו החוקרים, מבלי להזכיר שמותיהם.

החוקרים, למשל, מחליטים בודאות גמורה, כי לפני השבעים והפשיטא היה הנוסח במקרא (בראשית י"ח, י"ז) „המכסה אני מאברהם עבדי", יען כי בתרגומים הוסיפו מלת „עבדי". ובאמת הוספה זו אינה אלא תולדה של דרשות והגדות, שהיו מקובלות בעם. עיין הערה 7.

כמו־כן במקרא (שמות ט"ז, ל"ג) „קח צנצנת אחת" נסחו החוקרים „צנצנת זהב אחת" והכניסו זה לגליון התנ"ך, משום שבתרגום השבעים כתוב כך, מבלי התבונן כלל, כי המלה „זהב" הוסיפו השבעים רק בתור הגדרה למלת „צנצנת", כמו שנראה מפורש במכילתא הדנה בהגדרת המלה צנצנת ומפרטת כל מיני מתכיות. עיין הערה 21.

או כלך לענין זה:

החוקרים מביאים, כי לפני השבעים היה הנוסח במלכים ב' (ח', כ"ו) „ושם אמו עתליהו בת אחאב", במקום „בת עמרי" שלפנינו. וכל מי שיש לו מח בקדקדו יכיר כרגע, כי רק שנוי הוא מצד המתרגם, כדי לישב את סתירת־המקראות. ואמנם בעל הפשיטא מצא ישוב אחר לסתירה זו, כמו שמבואר בהערה 38.

או מה שראיתי בהערה 16, כי דרכו של בעל הפשיטא היה לתרגם לפעמים מלה עם למ"ד בראשה כמו לא. ובזה נופלת הנחת החוקרים המנסחים ומוסיפים „לא" באותם המקומות.

*　*
*

מאמרי זה כתבתי בעיר הומל, ואני בתוך הגולה, בין הפליטים, שהשליכו משכנותיהם ונדדו למרחוק מפני חרב נטושה ומפני כובד־מלחמה.

ספרים שונים שהיו דרושים לי לא היו אתי, ואף בהיותי בפטרבורג השתמשתי בביבליותיקות שבה וביחוד בביבליותיקה האסיאטית. כששקטה סערת המלחמה העולמית ונפתחו הגבולים, שמעתי גם ראיתי, כי באיזו ענינים שבמאמר הזה כבר נשאו ונתנו גם אחרים. אבל מישנה לא זזה ממקומה והמעיין המעמיק יראה מה ביני לבינם.

בהערות שבמאמרי באו ענינים רבים, שכדאים היו ליחד עליהם הדבור ולדון בהם בפני עצמם, אלא מפני האריכות קצרתי בהם ולא הוצאתים מכלל הערות. אך על מסקנה אחת היוצאת מאיזו הערות הנוגעת אל חקר מדע התנ"ך, הריני רואה חובה לעצמי להדגיש ולהבליט כאן.

ידוע, כי השואת התרגומים הקדמונים אל גוף התנ"ך והחפוש והבדיקה בנוסחאותיהם השונות, כדי לגלות שנויים, חליפות ותמורות במקור, נעשה בזמן האחרון למקצוע חשוב במדע העברי והוצאות שונות של התנ"ך עם שנויי־נוסחאות וחלופי־גירסאות, גם הרבה ספרים ומחברות מיוחדות בענין זה, שצורתם החיצונית היא צורה מדעית, כביכול — הולכים ומתפשטים למכביר ורבים כרוכים אחריהם כאחרי גופי מדע, כי קסם במלה מדע

על
התרגום הירושלמי
לתורה

מאת

חיים העליר

(תוצאה מיוחדת מאת „העברי")

ני-יורק

תרפ"א.

על
התרגום הירושלמי
לתורה

מאת

חיים העליר